

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»

Рішенням засідання кафедри
педагогіки, психології та менеджменту
Протокол № 6 від 01.05 2026 р.
завідувач кафедри, д.е.н., професор

ЮЛІЯ ГЕРАСИМЕНКО

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ
УСТАНОВОК У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ»**

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувачка вищої освіти

групи ПС-24-14-ЗМ

ТАРАНУХА Маріанна Борисівна

(підпис)

Науковий керівник:

доктор психологічних наук,

професор

КЛОЧКО Алла Олексіївна

(підпис)

Біла Церква 2026

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: ТАРАНУХА Маріанна Борисівна, група ПС-24-14-ЗМ

Назва: ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Керівник: Клочко Алла Олексіївна

Підрозділ: Bila Tserkva institute of continuous professional education

Коефіцієнт подібності 1: 4.94%

Мікропробіли: 53

Заміна букв: 3

Інтервали: 0

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

☒ Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

☐ Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

☐ Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укриття плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедур. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Відсоток оригінальності за системою Strike Plagiarism 4,94% відповідає встановленим вимогам. Високий рівень оригінальності. Допускається до захисту/рецензування.

Дата 04.05.2026р.

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України:

Підпис

Освітньо-професійна програма «Психологія»

ДОКУМЕНТ № 19 2026 p.

Тарануха Маріанна Борисівна

Вихідні дані до роботи: наукові праці, публікації в актуальних періодичних виданнях та веб ресурсах, монографії вітчизняних та зарубіжних вчених з досліджуваних питань, власні спостереження, анкетування та тестування.

Перелік питань, які потрібно розробити: кваліфікаційна робота магістра складається з основної частини і додаткової. Основна частина містить такі структурні елементи: вступ, сутність (3 розділи –теоретичний, діагностичний, корекційний), загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

Розділ 1. Назва розділу – складається з 3-х підрозділів: 1.1. Назва підрозділу; 1.2. Назва підрозділу; 1.3. Назва підрозділу.

Розділ 2. Назва розділу – складається з 3-х підрозділів: 2.1. Назва підрозділу; 2.2. Назва підрозділу; 2.3. Назва підрозділу.

Розділ 3. Назва розділу – складається з 3-х підрозділів: 3.1. Назва підрозділу 3.2 Назва підрозділу; 3.3 Назва підрозділу.

Консультанти розділів роботи

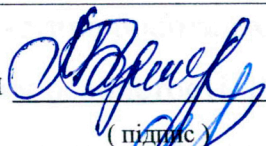
Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Клочко А.О., доктор психологічних наук, професор	13.01.2026	13.01.2026
2	Клочко А.О., доктор психологічних наук, професор	10.02.2026	10.02.2026
3	Клочко А.О., доктор психологічних наук, професор	17.03.2026	17.03.2026

Дата видачі завдання: 13 січня 2026 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1.	Узгодження теми, складання змісту	січень	Виконано
2.	Вивчення літературних джерел	січень	Виконано
3.	Збирання емпіричного матеріалу	січень	Виконано
4.	Обробка емпіричного матеріалу	січень	Виконано
5.	Виконання розділу 1	лютий	Виконано
6.	Виконання розділу 2	лютий	Виконано
7.	Виконання розділу 3	березень	Виконано
8.	Формулювання висновків	березень	Виконано
9.	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії	квітень	Виконано
10.	Подання роботи на кафедру	травень	Виконано

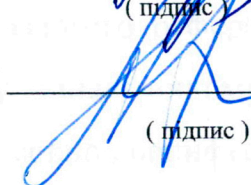
Здобувачка освіти

(підпис)

Маріанна Тарануха

Керівник роботи

(підпис)

Алла Ключко

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ» НАПН УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

В І Д Г У К

**керівника на кваліфікаційну роботу здобувача вищої освіти другого
(магістерського) рівня**

Таранухи Маріанни Борисівни

(прізвище, ім'я та по батькові здобувача)

за темою:

**«Психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей
дошкільного віку»**

Актуальність обраної теми кваліфікаційної роботи є обґрунтованою. Дошкільний вік є сенситивним для становлення базових особистісних утворень, ціннісних орієнтирів та моральних установок, що визначатимуть соціальну поведінку людини впродовж усього життя. В умовах повномасштабної збройної агресії проти України, яка суттєво трансформувала соціальне середовище дітей, спричинивши вимушене переселення, розлуки з близькими та переживання втрат, проблема цілеспрямованого психологічного вивчення детермінант становлення моральних установок дошкільників набуває додаткової практичної значущості.

Теоретична частина роботи охоплює широке коло наукових підходів до морального розвитку особистості. Разом із тим теоретичний розділ подекуди тяжіє до надто розлогого реферативного викладу класичних концепцій на шкоду власному аналітичному осмисленню та чітким авторським узагальненням стосовно специфіки становлення моральних установок саме у дошкільному віці.

Емпіричне дослідження проводилося на базі КЗ Обухівський заклад дошкільної освіти «Мрія» (Дніпропетровська область). Вперше визначено та експериментально підтверджено ієрархічну структуру впливу

інтраперсональних детермінант (темпераменту та рис «Великої п'ятірки») на кожен окремий компонент моральної установки (когнітивний, емоційний, поведінковий).

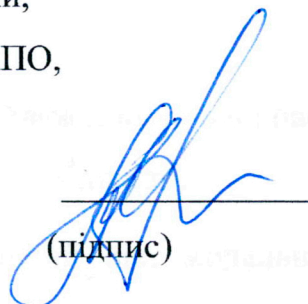
Практичним результатом роботи є авторська програма психологічної корекції моральних установок, яка, на відміну від традиційних, ґрунтується на диференційованому підході до дітей із різними типами темпераменту і структурою особистісних рис. Ефективність програми перевірено експериментально. Результати дослідження викладено в одній науковій публікації, що є мінімальним показником апробації для роботи магістерського рівня і свідчить про недостатню наукову активність здобувачки в поширенні результатів дослідження.

Тарануха М.Б. виявила здатність до самостійного опрацювання наукової літератури та застосування психодіагностичних методик, однак рівень власної аналітичної рефлексії у роботі міг би бути більш вираженим. Відсоток оригінальності за системою StrikePlagiarism складає 4,94%, що відповідає встановленим вимогам до кваліфікаційних робіт.

Вважаю, що кваліфікаційна робота Таранухи М.Б. в цілому відповідає вимогам до робіт магістерського рівня, містить елементи наукової новизни та рекомендується до захисту на засіданні екзаменаційної комісії. Кваліфікаційна робота заслуговує 84 бали.

Науковий керівник:

професорка кафедри педагогіки,
психології та менеджмент БІНПО,
доктор психологічних наук,
доцент

(підпис)

А.О. Клочко
(ініціали та прізвище)

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота: 96 сторінок, 18 таблиць, 4 додатки, 62 літературні джерела.

Об'єктом дослідження є моральні установки дітей дошкільного віку.

Предметом дослідження є психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження: виявити психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей дошкільного віку та розробити, апробувати і експериментально перевірити ефективність програми психологічної корекції моральних установок у дітей дошкільного віку.

Основними методами дослідження є комплекс теоретичних та емпіричних методів, які відповідають меті дослідження: аналіз, систематизація та узагальнення, психологічні вимірювання, формувальний експеримент, методи статистичної обробки даних.

Основний науковий результат роботи полягає у розширенні та поглибленні психологічних знань про механізми становлення моральної сфери дитини в сучасних умовах. Вперше визначено та експериментально підтверджено ієрархічну структуру впливу інтраперсональних детермінант (темпераменту та рис «Великої п'ятірки») на кожен окремий компонент моральної установки (когнітивний, емоційний, поведінковий). Експериментально доведено ефективність розробленої програми психологічної корекції моральних установок у дітей старшого дошкільного віку.

Основні положення, найважливіші висновки і результати дипломної роботи викладено у 1 науковій публікації.

Ключові слова: дошкільний вік, моральний розвиток, психологічні детермінанти, моральні установки, темперамент, особистісні риси «Великої п'ятірки», психологічна корекція.

ABSTRACT

Qualified work: 96 pages, 15 tables, 4 appendices, 62 literary sources.

The object of the research is the moral attitudes of preschool children.

The subject of the research is the psychological determinants of the formation of moral attitudes in senior preschool children.

The aim of the research is to identify the psychological determinants of the formation of moral attitudes in preschool children, as well as to develop, approve, and experimentally verify the effectiveness of a psychological correction program for moral attitudes in preschoolers.

The main research methods include a complex of theoretical and empirical methods consistent with the research objectives: analysis, systematization, and generalization; psychological measurements; a formative experiment; and methods of statistical data processing.

The main scientific result of the work consists of the expansion and deepening of psychological knowledge regarding the mechanisms of the formation of a child's moral sphere under modern conditions. For the first time, the hierarchical structure of the influence of intrapersonal determinants (temperament and the "Big Five" personality traits) on each individual component of the moral attitude (cognitive, emotional, and behavioral) has been identified and experimentally confirmed. The effectiveness of the developed psychological correction program for moral attitudes in senior preschool children has been experimentally proven.

The main provisions, key conclusions, and results of the thesis are presented in one scientific publication.

Keywords: preschool age, moral development, psychological determinants, moral attitudes, temperament, "Big Five" personality traits, psychological correction.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	13
1.1 Поняття морального розвитку та моральної установки в психології.....	13
1.2 Специфіка моральної сфери та механізми формування моральних установок у дітей дошкільного віку.....	24
1.3 Психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей дошкільного віку.....	29
Висновки до розділу 1.....	35
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	38
2.1 Методологічні засади, організація та методи дослідження.....	38
2.2 Результати діагностики компонентів моральних установок дітей дошкільного віку.....	43
2.3 Темперамент та особистісні риси як психологічні детермінанти становлення моральних установок дітей дошкільного віку.....	53
Висновки до розділу 2.....	68
РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	70
3.1 Теоретичні засади та загальна характеристика корекційної програми розвитку моральних установок в дошкільному віці.....	70
3.2 Зміст корекційної програми розвитку моральних установок.....	72
3.3 Ефективність реалізації корекційної програми розвитку моральних установок.....	78
Висновки до розділу 3.....	82
ВИСНОВКИ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86
ДОДАТКИ.....	92

ВСТУП

Актуальність дослідження. Формування моральних установок у дітей дошкільного віку є одним із центральних завдань сучасної психологічної науки та практики. Саме в дошкільному віці, який є сензитивним для становлення базових особистісних утворень, закладаються ціннісні орієнтири, розвивається здатність розрізняти добро і зло, формується готовність діяти відповідно до моральних норм співчувати, допомагати, виявляти відповідальність і повагу до інших.

Сучасний соціокультурний контекст в Україні суттєво ускладнює цей процес. Повномасштабна збройна агресія проти України спричинила глибокі зміни у соціальному середовищі дітей: руйнування звичного способу життя, вимушене переселення, розлуки з близькими, переживання втрати та невизначеності. Ці обставини безпосередньо впливають на емоційний стан дитини, її психологічну безпеку та процеси засвоєння моральних цінностей. Відтак особливої ваги набуває цілеспрямоване психологічне вивчення детермінант, що обумовлюють становлення моральних установок у дошкільників, а також розробка ефективних засобів корекційно-розвивального впливу.

Проблема морального розвитку дитини досліджується у руслі різних психологічних підходів. Когнітивний напрям представлений працями Ж. Піаже та Л. Кольберга, які обґрунтували стадіальний характер морального розвитку. Соціально-когнітивний підхід (А. Бандура) акцентує роль моделювання та підкріплення у засвоєнні моральних норм. Психоаналітична традиція (З. Фройд) пов'язує моральність із формуванням Над-Я у процесі взаємодії дитини з батьками. У вітчизняній психологічній науці питання морального розвитку дошкільників висвітлюються у працях, присвячених ролі сімейного виховання, особистості педагога, дозвілєвої діяльності та медіасередовища (Бех І.Д., Дуткевич Т.В., Заблоцька С.І., Павелків Р.В., Токарева Л.Д., Цигипало О.П., та ін.). Разом з тим проблема психологічних

детермінант становлення моральних установок саме в умовах соціальних потрясінь та воєнного стану залишається недостатньо вивченою.

Об'єкт дослідження: моральні установки дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження: психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження: виявити психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей дошкільного віку та розробити і апробувати програму психологічної корекції, спрямовану на їх формування.

Завдання дослідження:

1. На основі теоретичного аналізу розкрити зміст понять «моральний розвиток» та «моральні установки дітей дошкільного віку», визначити структуру моральних установок та психологічні детермінанти, що впливають на їх становлення.

2. Розробити діагностичний інструментарій для вивчення компонентів моральних установок і психологічних детермінант їх формування у дітей старшого дошкільного віку.

3. Визначити рівень розвитку когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральних установок у дітей старшого дошкільного віку.

4. Виявити детермінуючі взаємозв'язки між компонентами моральних установок і темпераментом та особистісними рисами у дітей старшого дошкільного віку.

5. Розробити та апробувати програму психологічної корекції, спрямовану на формування моральних установок дітей дошкільного віку, та оцінити її ефективність.

Методи дослідження. У роботі застосовано: теоретичні методи - аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури, узагальнення та систематизація наукових ідей; емпіричні методи - стандартизована бесіда, анкетування та тестування (методики «Сюжетні картинки», «Закінчи історію», «Поділи іграшки», «Анкета для визначення типу темпераменту» Р. В.

Павелківа та О. П. Цигипало, модифікований «Опитувальник особистісного профілю дитини (B5-Polarity)» Й. Азендорпф, та М. ван Акен, метод експертних оцінок; методи статистичної обробки даних за допомогою програми SPSS – 15, а саме: методи описової статистики, аналізу відмінностей та зв'язку (критерій χ^2 Пірсона, кореляційний аналіз Спірмена).

Теоретичне значення дослідження визначається поглибленням знань про механізми перетворення зовнішніх норм на стійкі внутрішні моральні установки.

Наукова новизна роботи полягає у розширенні та поглибленні психологічних знань про механізми становлення моральної сфери дитини в сучасних умовах: вперше визначено та експериментально підтверджено ієрархічну структуру впливу інтраперсональних детермінант (темпераменту та рис «Великої п'ятірки») на кожен окремий компонент моральної установки; виявлено специфічні кореляційні зв'язки між компонентами моральних установок і темпераментом та особистісними рисами, що раніше не мали достатнього емпіричного обґрунтування для дітей дошкільного віку; розроблено та апробовано авторську корекційну програму, яка, на відміну від традиційних, базується на диференційованому підході до дітей із різними типами темпераменту і структурою особистісних рис.

Практичне значення дослідження полягає у розробці та апробації програми психологічної корекції, що може бути використана практичними психологами та педагогами закладів дошкільної освіти з метою цілеспрямованого формування моральних установок дітей, розвитку їхньої емпатії та становлення соціально прийнятної поведінки.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 96 сторінок, список використаних джерел включає 62 найменування.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Поняття морального розвитку та моральної установки в психології

Зигмунд Фройд, засновник психоаналізу, акцентував існування напруженості між потребами суспільства та особистості. Згідно з теорією Фрейда, моральний розвиток відбувається, коли егоїстичні бажання особистості пригнічуються та замінюються цінностями соціалізуючих агентів у її житті (наприклад, батьків). У теорії Фрейда цей процес включає вдосконалення «Я» шляхом балансування потреб та напруженості між «Воно», (егоїстичними бажаннями та імпульсами) та «Над-Я» (внутрішнім відчуттям культурних потреб та норм) [60].

Мораль, з точки зору Фрейда, з'являється приблизно у віці 5–6 років внаслідок подолання Едіпового комплексу (або комплексу Електри). Узагальнено, механізм формування моралі має такий вигляд: дитина відчуває потяг до одного з батьків і суперництво з іншим (конфлікт), вона боїться покарання з боку сильнішого дорослого (страх), щоб подолати страх, дитина «вбирає» образ батька/матері всередину себе (ідентифікація), і, у такий спосіб, вимоги, заборони та цінності батьків стають частиною її власного «Я» (інтеріоризація). Виникає Над-Я, моральна інстанція, «внутрішній контролер», який працює через два інструменти: совість, що карає нас почуттям провини, якщо ми порушуємо заборони та Я-ідеал, який схвалює нас і дає почуття гордості, якщо ми відповідаємо ідеалу. На відміну від раціоналістичних теорій, психоаналіз підкреслює роль несвідомих бажань і страхів у моральній поведінці. Моральні рішення часто є результатом внутрішніх конфліктів між інстинктами, реальністю та внутрішніми заборонами. Почуття провини, тривоги, гордості та сорому розглядаються як

продукти роботи Над-Я. Вони є не просто емоціями, а механізмами контролю, що забезпечують відповідність поведінки внутрішнім нормам.

Психоаналіз бачить моральність не як абстрактну систему правил, а як психологічний процес, що формується через дитячі переживання, інтеріоризацію батьківських норм і роботу несвідомих механізмів. Його особливість - пояснення моралі через емоції та внутрішні конфлікти, а не лише через раціональні аргументи.

Жан Піаже, швейцарський психолог, запропонував теорію морального розвитку, що узгоджується з його ширшою теорією когнітивного розвитку, припускаючи, що мораль розвивається через стадії, паралельні когнітивному зростанню. Його теорія стала першою спробою науково пояснити, як дитина перетворюється з істоти, що підкоряється силі авторитетних фігур, таких як Бог, батьки та вчителі, на особистість із власними переконаннями. Головні механізми морального розвитку – інтелект і співпраця. Мораль неможлива без логіки (поки дитина не вміє порівнювати, вона не може бути справедливою) і народжується не в ієрархії «дорослий–дитина», а в рівних іграх з однолітками. Ж. Піаже виокремив дві основні стадії морального розвитку [39; 56]. До 5 років - «аномічна» стадія, поведінка дитини є неморальною або аморальною, дії керуються болем і задоволенням, а не правилами. Перша стадія - гетерономна мораль або моральний реалізм – приблизно від 5 до 7–8 років. Джерелом моралі на цій стадії є авторитет дорослого. Для дитини характерна віра в те, що правила - це закони, вони вічні та незмінні, вчинок оцінюється за його результатом, покарання сприймається як «очищення» (чим воно суворіше, тим «краще»), справедливість має іманентний характер – життя саме покарає за «поганий» вчинок. Друга стадія - автономна мораль (моральний релятивізм), починається приблизно після 10–12 років. Діти починають розпізнавати різні точки зору та враховувати моральні наміри. Джерелом моралі стає взаємна згода та співпраця, правила інтерпретуються як договір між людьми, їх можна змінювати, якщо всі згодні, вчинок оцінюється за наміром (важливо, чому людина так вчинила), покарання має бути логічним

наслідком вчинку (наприклад, зламав - поладнай), справедливість сприймається як рівність для всіх. Ж. Піаже вважав, що між цими етапами є тривалий перехідний період (у віці 8–10 років), коли дитина вже сумнівається у авторитеті дорослого, але ще не цілком покладається на свою логіку.

Під впливом праць Ж. Піаже Лоуренс Кольберг створив впливову теорію когнітивного розвитку морального розвитку [48]. Він розширив теорію Ж. Піаже, визначивши шість стадій морального розвитку, починаючи від егоцентричних (уникнення покарання та власний зиск) до усвідомленої моральності, заснованої на загальнолюдських цінностях. Погляд Кольберга представляє більш складний спосіб осмислення моральних питань. Рівні морального розвитку за Л. Кольбергом:

Доконвенційний рівень (аномія і гетерономія за теорією Ж.Піаже):

Стадія 1. Орієнтація на покарання (слухаюся, щоб не висварили).

Стадія 2. Наївний гедонізм (зроблю добре, якщо мені це вигідно).

Конвенційний рівень (перехід до автономії за теорією Ж.Піаже):

Стадія 3. Модель «хорошої дитини» (хочу відповідати очікуванням сім'ї).

Стадія 4. Закон і порядок (правила важливі для підтримки суспільства).

Постконвенційний рівень (вищий рівень автономії)

Стадія 5. Соціальний контракт (закони можна змінювати заради блага людей).

Стадія 6. Універсальні етичні принципи (совість вища за закони).

Керол Гілліган була ученицею Кольберга, але вона здійснила справжню «революцію», опублікувавши книгу «Іншим голосом» [43] у якій стверджувала, що теорія її вчителя упереджена щодо жінок. За Кольбергом, вища мораль — це абстрактна справедливість (закон, права, принципи). Жінки в його тестах часто набирали менше балів (залишалися на 3-й стадії). Гілліган довела: жінки не «менш моральні», вони просто говорять «іншим голосом», голосом турботи, а не справедливості. Гілліган виділила два типи моральної орієнтації: етику справедливості (чоловіча модель) яка базується на правах,

обов'язках та правилах, головне питання: «Хто правий? Хто винен? Чи це законно?», світ сприймається як сукупність автономних індивідів; етику турботи (жіноча модель), що базується на відповідальності та співчутті, головне питання: «Хто постраждає? Як зберегти стосунки? Як допомогти?», світ сприймається як мережа взаємозв'язків.

Найосновнішим видом турботи є орієнтація на виживання, коли людина стурбована насамперед своїм власним добробутом.

Більш тонкою моральною позицією є турбота про інших, за якою людина стурбована щастям і добробутом інших, а також примиренням або інтеграцією чужих потреб там, де вони конфліктують один з одним.

Найбільш розвинена форма моральної турботи в моделі Гілліган - це інтегрована турбота, координація особистих потреб і цінностей з потребами інших. Тепер морально хороший вибір враховує всіх, включаючи себе, а не всіх, крім себе.

Слід зазначити, що чоловіча/жіноча моральна модель не тотожна статі/гендеру людини. Гілліган зауважує: «Назва моєї книжки була не випадковою; вона звучить: «іншим голосом», а не «жіночим голосом». Цей голос визначається не гендером, а темою... Простежуючи розвиток людини, ми відзначаємо взаємодію цих голосів у рамках кожної статі і висловлюємо припущення про те, що їхня збіжність позначає моменти кризи та змін» [43, с. 227].

Теорія моральної сфери Елліота Туріеля припускає, що індивіди набувають моральних уявлень про справедливість, добробут та права інших («моральна» сфера), починаючи з раннього дитинства, і що ці знання розвиваються протягом дитинства та підліткового віку. На відміну від теорій глобальних стадій, викладених Л. Кольбергом, у яких мораль розглядається як серія ієрархічних стадій, теорія моральної сфери стверджує, що моральне мислення відрізняється від інших форм соціальних знань, таких як суспільні та психологічні знання. Елліот Туріел [61], учень Л. Кольберга, окреслив три сфери знань: моральну (принципи того, як люди повинні ставитися один до

одного), суспільну (норми, спрямовані на сприяння безперебійному функціонуванню соціальних груп та інституцій) та психологічну (розуміння себе, інших та переконання щодо автономії та індивідуальності). Починаючи з раннього дитинства, діти конструюють моральні, суспільні та психологічні поняття паралельно, а не послідовно, як це пропонує теорія глобальних стадій (у якій діти спочатку егоїстичні, потім орієнтовані на сімейне та суспільне регулювання, а потім формулюють принципову мораль у підлітковому віці). Згідно з теорією моральної сфери, мораль включає поняття фізичної шкоди, психологічної шкоди, розподілу ресурсів, свобод та прав.

Джонатан Гайдт [45] розробив соціально-інтуїтивістський підхід, який різко контрастує з раціоналістичною теорією Кольберга, припускаючи, що здебільшого «моральні судження викликані швидкими моральними інтуїціями», тоді як моральні міркування просто служать значною мірою постфактумною раціоналізацією вже сформованих суджень. «Новий синтез моральної психології» Д. Гайдта постулює, що моральне мислення є передусім соціальним/функціональним, а моральність є одночасно універсальною (вроджені основи) та культурно мінливою. Ключові принципи нового синтезу:

Моральні інтуїції (афективні реакції) зазвичай передують моральним міркуванням і керують ними, що часто слугує виправданням *post hoc* (після того).

Моральне мислення призначене не для пошуку об'єктивної «істини», а для навігації в соціальному житті, зміцнення стосунків та узгодження з груповими нормами.

Моральність – це поєднання вроджених, еволюціонованих психологічних механізмів (основ), які розвиваються та формуються культурними практиками.

Мораль ширша, ніж просто шкода та справедливість (які домінують у західній ліберальній думці), і включає інтуїтивні основи лояльності/зради, влади/підривної діяльності та святості/деградації.

Такий підхід відвів моральну психологію від раціоналістичних моделей (таких як моделі Піаже, Кольберга) до більш афективної, інтуїтивної перспективи.

Соціально-когнітивна теорія Альберта Бандури стверджує, що моральна поведінка - це не просто внутрішнє мислення, а динамічна взаємодія між особистісними факторами (когнітивними, емоційними), впливами навколишнього середовища та поведінкою. Мораль засвоюється через моделювання, спостереження та соціальне підкріплення, керуючись механізмами саморегуляції, де люди застосовують моральні стандарти до себе, щоб керувати своєю поведінкою та уникати самоосуду.

Ключові компоненти соціально-когнітивної моральної теорії А. Бандури [37]:

Моральне мислення та дія є продуктами тріадної взаємодії між когнітивними/особистісними факторами (наприклад, цінностями, переконаннями), поведінкою (наприклад, діями) та середовищем (наприклад, соціальним контекстом).

Моральні норми набуваються шляхом спостереження за поведінкою інших та наслідками, що з цього випливають. Люди засвоюють поведінкові норми, а не лише моделі поведінки, від батьків, однолітків та ЗМІ.

Моральність є проактивною, а не лише реактивною. Люди контролюють свою поведінку, оцінюють її відповідно до особистих моральних стандартів та застосовують самопідкріплення (гордість) або самосанкції (провина) для регулювання поведінки.

А. Бандура пояснює, що люди можуть поводитися аморально, зберігаючи при цьому самоповагу, відмовляючись від своїх моральних стандартів шляхом когнітивної реструктуризації (наприклад, очищення мови, розсіювання відповідальності, дегуманізація жертв).

Розвиток морального мислення відбувається через інтерналізацію (соціальні стандарти засвоюються через пряме навчання, соціальний зворотний зв'язок та моделювання), когнітивне самозбудження (спостерігачі

можуть емоційно реагувати на опосередкований досвід, уявляючи себе в ситуації іншої людини або сприймаючи емпатичну перспективу), самоефективності (у міру розвитку дітей їхні моральні міркування зростають завдяки соціальному впливу, переходячи від дій, заснованих на слухняності, до внутрішньо регульованої етичної поведінки).

Теорія А. Бандури наголошує, що моральна дія – це процес регулювання власної поведінки, а не просто досягнення високого рівня когнітивного мислення.

Моральний розвиток особистості в психології розглядається як багатогранний процес, що охоплює емоційні, когнітивні, соціальні та інтуїтивні аспекти. Кожна з представлених теорій акцентує увагу на різних механізмах формування моральних установок.

Психоаналіз акцентує на тому, мораль виникає як результат внутрішнього конфлікту між «Воно» (імпульсами) та «Над-Я» (соціальними нормами). Ключовим є механізм ідентифікації з батьками та інтеріоризація їхніх вимог і заборон.

Когнітивний підхід (Ж. Піаже, Л. Кольберг) стверджує, що моральність розвивається паралельно з інтелектом. Ж. Піаже виділяє перехід від гетерономної моралі (підкорення авторитету дорослого) до автономної моралі (справедливість як взаємна згода). Л. Кольберг розширив цю модель до шести стадій, де вищим рівнем є орієнтація на універсальні етичні принципи та совість.

На противагу «чоловічій» моделі справедливості, К.Гілліган запропонувала модель турботи, де мораль базується на відповідальності, співчутті та збереженні стосунків. Вищим рівнем тут є інтегрована турбота, що враховує потреби і себе, і інших.

Теорія моральної сфери (Е. Туріел) стверджує, що діти змалечку розрізняють моральні принципи (шкода, права), суспільні норми (етикет) та психологічні знання паралельно, а не послідовно.

Соціально-інтуїтивістський підхід (Дж. Гайдт) допускає, що моральні судження — це переважно швидкі інтуїції (афективні реакції), а раціональні міркування лише виправдовують їх постфактум. Мораль тут ширша за питання шкоди і включає лояльність, авторитет та святість.

Соціально-когнітивна теорія (А. Бандура) зосереджується на тому, що мораль засвоюється через моделювання (спостереження за іншими) та саморегуляцію. Бандура також описав механізм морального звільнення, який дозволяє людям чинити аморально, зберігаючи самоповагу через когнітивну реструктуризацію.

Аналіз представлених теорій дозволяє зробити такі висновки щодо природи морального розвитку:

Становлення моралі не є суто раціональним чи суто емоційним процесом. Воно поєднує когнітивні структури (логіку, розуміння намірів), афективні реакції (провину, гордість, емпатію) та соціальний досвід (гру з однолітками, виховання).

Хоча внутрішні детермінанти (інтуїція, інтелект) є важливими, моральні норми завжди мають джерелом соціальне середовище - спочатку батьків (через ідентифікацію), а згодом ширшу спільноту (через моделювання та соціальні контракти).

Спільною рисою багатьох теорій морального розвитку є шлях від зовнішнього контролю (страх покарання, авторитет) до внутрішньої саморегуляції (совість, автономні принципи, інтегрована турбота).

Почуття провини, сорому, гордості та емпатії виступають не просто емоціями, а ефективними механізмами контролю, що забезпечують відповідність поведінки внутрішнім стандартам.

Моральна орієнтація може варіюватися залежно від фокусу особистості (справедливість чи турбота) та культурного контексту, що робить моральну сферу гнучкою системою, а не набором сталих правил.

Ці дослідження підкреслюють, що для ефективного формування моральних установок у дитини необхідно звертатися як до її розуму, так і до почуттів, забезпечуючи позитивні моделі для наслідування.

У вітчизняній психології фундаментальні основи виховання та вікового розвитку досліджуються у працях І. Д. Беха [1], який розкриває концептуальні підходи до виховання особистості як цілісного процесу. Вікові особливості психічного розвитку, що є підґрунтям для формування моральності, детально висвітлені у навчальних посібниках Т. В. Дуткевич [7], Р. В. Павелківа та О. П. Цигипало [23].

Соціальні та культурні детермінанти морального становлення, роль соціального оточення та культурних засобів у вихованні дошкільників досліджували: Л. Д. Токарева [31], яка аналізує вплив сучасної сім'ї та соціопростору на ціннісні орієнтації дитини; Н. В. Гавриш та Г. А. Клокова [2], які вивчають специфіку впливу мультиплікаційних фільмів на моральну свідомість; М. О. Коваль [13], Ю. Смолянко та Т. Коршун [28], обґрунтовують роль дитячої літератури та казки як засобів формування моральних якостей; С. В. Гарбар [3] та М. А. Федорова [34], зосереджуються на культурі поведінки та вихованні цінностей у сюжетно-рольовій грі.

Психологічні механізми та аспекти внутрішньої саморегуляції дитини представлені у працях таких авторів: Т. О. Піроженко [25] та Л. І. Соловйова [29], що досліджують регулюючу дію ціннісних орієнтацій та розвиток довірливості у діях дитини; Т. С. Гурлевої [5], яка аналізує становлення автономності як важливої умови морального самовизначення; Л. А. Терещенко, І. І. Карабаєва [30] та Н. Д. Трофаїла [33], що висвітлюють емоційну сферу дошкільника як базис для формування емпатії та моральних почуттів.

Проблеми психокорекції та діагностики моральної сфери з'ясовують: С. Б. Кузікова [15], яка пропонує методи вікової психокорекції для виправлення відхилень у розвитку; Р. В. Павелків та О. П. Цигипало [24], забезпечують

дослідження психодіагностичним інструментарієм; С. В. Колонтаєвська [14], що обґрунтовує методику виховання доброзичливості.

Ключовий фокус на внутрішніх детермінантах розвитку моральної сфери відображений у роботах: Л. В. Лохвицької [16; 17; 18; 19], яка розробляє концептуальну парадигму морального виховання та детально аналізує його психологічні детермінанти; С. І. Заблоцької [8], чії праці присвячені психологічним умовам розвитку моральних форм поведінки та теоретичним засадам дослідження моральної сфери; Ю. П. Никоненко [20] та Л. В. Ключек [12], які аналізують особливості морального виховання та розвиток уявлень про соціальну справедливість; Н. М. Дубравської [6], яка наголошує на важливості врахування типу темпераменту як вродженої детермінанти у виховній роботі; працях Р. В. Павелківа [21; 22], де інтегровано висвітлюються психологічні детермінанти морального розвитку особистості.

Моральна поведінка - це складна система, де моральні установки відіграють роль внутрішнього регулятора. Якщо інші елементи відповідають за знання чи емоційну реакцію, то установка визначає реальну готовність діяти певним чином у ситуації вибору.

Моральна установка – це внутрішня схильність людини оцінювати вчинки, події та людей через призму понять про добро і зло, справедливість і обов'язок. Це не просто знання правил, а стійка психологічна готовність діяти відповідно до своїх етичних переконань.

Моральні знання - це поінформованість про норми, правила та етику. Людина може знати, що «красти - погано», але не мати внутрішньої установки на чесність. Знання стають установками лише тоді, коли вони набувають особистісного змісту та стають внутрішнім переконанням. Знання дають розуміння «як треба», а установка це відповідь на питання «як я вчиню насправді».

Моральні почуття (сором, провина, емпатія) є ситуативними стимулами. Вони створюють емоційний фон вчинку, забезпечують стабільність. Почуття можуть бути мінливими (наприклад, злість може на мить «вгамувати»

емпатію), але міцна моральна установка втримає людину від деструктивної дії. Почуття це реакція на ситуацію, а установка - стійка схильність, що передуює ситуації.

Моральний мотив - це безпосередня причина конкретної дії. Установка ж є базою, на якій ці мотиви формуються. Вона виступає «фільтром» для мотивів. Якщо у людини сформована установка на взаємодопомогу, її мотиви частіше будуть альтруїстичними. Мотивів може бути багато (страх покарання, пошук вигоди), але установка визначає пріоритетну спрямованість особистості. Моральна установка виконує три критичні функції: прогностичну (дозволяє передбачити поведінку людини в кризовій ситуації, діяти «автоматично» згідно зі своїми цінностями, не витрачаючи час на довгі роздуми); захисну (допомагає особистості зберігати цілісність під тиском соціуму і протистояти груповому впливу, якщо він суперечить моральним нормам людини); синтезуючу (об'єднує знання, почуття та волю в єдину готовність до дії). Моральні установки є «цементом» моральної поведінки. Без них знання залишаються мертвим вантажем, почуття - хаотичними спалахами, а вчинки - випадковими реакціями на зовнішні обставини.

Моральні установки в моральному розвитку особистості виконують роль центрального інтегратора, який перетворює абстрактні суспільні норми на індивідуальну програму поведінки. Наведемо характеристику ключових ролей моральних установок у процесі розвитку людини.

Роль «Внутрішнього фільтра» та селекції. На кожному етапі розвитку людина стикається з великим масивом соціальних очікувань. Моральна установка діє як фільтр. Вона визначає, які зовнішні вимоги будуть прийняті як власні переконання (інтерналізація), а які - відкинуті, що дозволяє особистості зберігати психологічну стійкість і не піддаватися ситуативному тиску чи конформізму.

Регулятивна роль - перехід від «Хотіти» до «Мусити». Моральні установки забезпечують єдність когнітивної та вольової сфер. Вони трансформують емоційні імпульси та базові потреби у зрілі мотиви.

Установка створює стан готовності до дії ще до виникнення самої ситуації. Коли виникає моральна дилема, людині з міцними установками не потрібно щоразу проводити складний логічний аналіз - рішення приймається на основі сформованої диспозиції.

Формування «Морального Я» та ідентичності. Моральні установки є каркасом етичної ідентичності людини. У процесі розвитку вони стають частиною того внутрішнього тілесно-психологічного резонансу, який допомагає людині зрозуміти, чи відповідає її вчинок її сутності. Це дозволяє особистості відчувати цілісність: коли вчинки відповідають установкам, виникає почуття самоповаги; коли ні - запускається механізм моральної рефлексії (або провини).

Моральні установки є головним вектором морального розвитку. Вони забезпечують перехід від знання етичних категорій до моральної вчинковості, роблячи поведінку людини передбачуваною, послідовною та особистісно значущою.

1.2. Специфіка моральної сфери та механізми формування моральних установок у дітей дошкільного віку

Моральний розвиток є одним із ключових аспектів формування особистості, що визначає її поведінку в суспільстві, ставлення до інших людей, до себе та до загальноприйнятих норм і цінностей. Саме в дошкільному віці закладаються основи моральних установок, які супроводжуватимуть людину протягом усього життя. Діти поступово починають усвідомлювати такі поняття, як добро і зло, справедливість і несправедливість, чесність, відповідальність, повага, співчуття.

Дошкільний період розвитку дитини є критичним етапом в онтогенезі особистості, оскільки саме в цей час закладаються фундаментальні психологічні структури, що визначають подальшу соціальну траєкторію

індивіда. Становлення моральних установок у цьому віці не є простим засвоєнням соціальних правил; це складний процес інтеграції когнітивних новоутворень, емоційних реакцій та нейробіологічного дозрівання, що відбувається під потужним впливом соціального оточення. Розуміння психологічних детермінант цього процесу дозволяє не лише реконструювати механізми етичного розвитку, а й розробити ефективні стратегії психолого-педагогічного супроводу, спрямовані на формування просоціальної спрямованості особистості.

Моральна сфера дошкільника має кілька важливих особливостей [21] .

По-перше, вона є емоційно насиченою. Дитина цього віку часто розуміє моральне не через логічне пояснення, а через емоційний досвід: реакцію дорослого, біль іншої дитини, похвалу, сором, відчуття близькості або відкидання.

По-друге, моральна поведінка дошкільника є ситуативною. Дитина може знати правило, але не завжди здатна його дотриматися, якщо переживає сильне бажання, злість, конкуренцію або фрустрацію.

По-третє, моральність формується у стосунках: із батьками, вихователями, братами й сестрами, ровесниками. У дослідженнях морального розвитку дошкільників наголошується, що моральні якості формуються через інтеграцію впливів найближчого соціального оточення - батьків, вихователів та однолітків.

По-четверте, у дошкільнят обмежена здатність до узагальнення моральних принципів, їм важко переносити моральні уроки з однієї ситуації на іншу.

По-п'яте, егоцентричність, сприйняття подій лише через призму власних інтересів і потреб.

По-шосте, моральна сфера дошкільника характеризується надзвичайною пластичністю та чутливістю до зовнішніх впливів. Це період, коли зовнішні вимоги дорослих поступово трансформуються у внутрішні потреби дитини. Специфіка цього віку полягає в тому, що моральні норми ще

не є абстрактними принципами, а існують у формі конкретних образів, емоційних станів та ігрових ролей.

У сучасній психологічній науці моральна установка розглядається як багатовимірне системне утворення, що відображає готовність особистості до певної форми соціальної взаємодії, яка базується на інтерпретації та асиміляції суспільних моральних принципів [1]. Це поняття охоплює не лише знання про те, що є «правильним» або «неправильним», а й внутрішню схильність діяти відповідно до цих знань, навіть у ситуаціях відсутності зовнішнього контролю. Аналіз моральної установки вимагає розмежування її основних компонентів, які в сукупності визначають етичний профіль дитини.

Моральна установка має три основні компоненти: когнітивний компонент - знання моральних норм: що таке «добре», «погано», «чесно», «несправедливо»; емоційно-ціннісний компонент - переживання співчуття, провини, сорому, гордості, радості від допомоги; поведінковий компонент - реальна готовність діяти морально - ділитися, допомагати, вибачатися, стримувати агресію, дотримуватися домовленостей (Таблиця 1.1).

У дошкільному віці моральна установка формується через конкретний досвід: «не можна бити», «треба поділитися», «важливо попросити вибачення», «іншому боляче», «так чесно/нечесно». Українська дослідниця Л. Токарева підкреслює, що моральність дошкільника тісно пов'язана з формуванням ціннісних орієнтацій, сімейним середовищем і соціальним простором дитини [31].

Когнітивний компонент моральної установки не є ізольованим, він тісно пов'язаний із загальною спрямованістю особистості, яка включає систему інтересів, прагнень та світогляду. У дошкільників ми спостерігаємо зародження вибіркового ставлення до дійсності, де певні моральні цінності починають домінувати над іншими, визначаючи стиль поведінки в соціальному середовищі. Важливу роль тут відіграє моральна рефлексія - процес осмислення та переосмислення взаємодії з точки зору ціннісного наповнення, що підносить особистість на новий рівень соціального осягнення.

Таблиця 1.1

**Психологічний зміст та функціональна роль моральної установки
у дошкільному віці**

Компонент	Психологічний зміст	Функціональна роль у дошкільному віці
Когнітивний	Моральні знання, уявлення про норми, етичні категорії (добро, справедливість), моральні судження та рефлексія.	Дозволяє дитині класифікувати вчинки як «хороші» чи «погані», розуміти причинно-наслідкові зв'язки між дією та реакцією соціуму.
Афективний	Моральні почуття (емпатія, провина, сором, гордість), емоційна чутливість до стану іншої людини.	Виступає як «емоційний барометр», що забезпечує безпосередню оцінку соціальної прийнятності власної поведінки через внутрішній комфорт або дискомфорт.
Конативний (поведінковий)	Готовність до дії, моральні звички, волюва регуляція, здатність до реалізації просоціальних актів (допомога, розподіл ресурсів).	Перетворює внутрішні установки на реальні вчинки, що демонструють рівень інтеріоризації етичних стандартів.

Основні механізми формування моральних установок наступні.

Інтеріоризація моральних норм. Спочатку норма існує для дитини як зовнішня вимога дорослого: «не можна», «треба», «так поведуться хороші діти». Поступово вона стає внутрішнім орієнтиром: «я не хочу робити боляче», «я хочу бути чесним», «це несправедливо».

Наслідування значущих дорослих. Дошкільник засвоює моральність не лише через слова, а й через поведінку дорослих. Якщо дорослий говорить про повагу, але принижує інших, дитина засвоює саме поведінкову модель, а не декларацію. Високоморальна поведінка батьків є кращим засобом виховання, ніж словесні повчання [44].

Емоційне підкріплення. Похвала, прийняття, доброзичливе пояснення і підтримка сприяють закріпленню моральної поведінки. Натомість надмірний сором, страх і покарання можуть формувати не внутрішню моральність, а зовнішню слухняність. Радість від похвали дорослого (позитивне підкріплення) та дискомфорт від осуду (негативне підкріплення) формують первинну мотивацію дотримання правил. Поступово зовнішній осуд перетворюється на внутрішню совість, яка функціонує навіть за відсутності спостерігача [40; 47].

Розвиток емпатії. Емпатія є центральним механізмом морального розвитку. Дитина поступово вчиться помічати, що іншому боляче, сумно, страшно або несправедливо. Англomовні огляди раннього морального розвитку підкреслюють, що емпатія, симпатія та моральні емоції є основою просоціальної поведінки дитини [41; 51; 59].

Сюжетно-рольова гра. У грі дитина «приміряє» соціальні ролі, домовляється, вчиться чекати, ділитися, брати до уваги позицію іншого. Саме гра створює безпечний простір для морального експериментування. У грі дитина відтворює стосунки між дорослими, добровільно приймаючи на себе обмеження, пов'язані з роллю. Це сприяє розвитку довільності поведінки та вмінню підпорядковувати власні бажання логіці колективної взаємодії. Гра дозволяє дитині «прожити» моральні дилеми в безпечному середовищі, розвиваючи навички співпраці, справедливості та взаємодопомоги.

Взаємодія з ровесниками. У стосунках із ровесниками дитина зустрічається з реальними моральними конфліктами: хто перший, кому належить іграшка, як поділити роль, що робити з образою.

Дослідження Ма Н.К. [52] показує, що моральні обговорення з ровесниками мають особливе значення, бо діти не лише приймають правила авторитету, а й вчаться узгоджувати різні позиції.

1.3. Психологічні детермінанти становлення моральних установок у дітей дошкільного віку

Становлення моральних установок - це результат складної взаємодії внутрішніх (інтраперсональних) та зовнішніх (інтерперсональних) детермінант. Кожен із цих факторів робить свій внесок у розвиток моральної компетентності дитини. Розглянемо спочатку інтерперсональні детермінанти становлення моральних установок.

Сімейне середовище і стиль виховання. Сім'я є першим простором морального досвіду дитини. Саме тут вона засвоює базові моделі: як поводитися з молодшими, як реагувати на помилки, чи можна говорити правду, як вирішуються конфлікти.

Найбільш сприятливим для формування моральних установок є теплий, послідовний, емоційно чутливий стиль виховання (авторитетний) [35; 38]. Особливе значення має індуктивна дисципліна - коли дорослий не лише забороняє, а пояснює наслідки вчинку для іншої людини: «Йому стало боляче», «Вона засмутилася», «Як ми можемо це виправити?». Сучасні дослідження підтверджують зв'язок між стилями батьківства, емпатією та агресивною/просоціальною поведінкою дошкільників (Таблиця 1.2).

Авторитетні батьки використовують «індукцію» - пояснення того, як вчинок дитини впливає на почуття іншої людини. Це стимулює дитину ставати на позицію іншого (децентрація), що є ключовим для формування альтруїстичних установок. Навпаки, фізичні покарання фокусують дитину на власних стражданнях, а не на шкоді, заподіяній іншому, що перешкоджає справжній інтерналізації норм.

Окрім стилів виховання, на мораль впливає загальний клімат у сім'ї. Теорія «еволюційного гнізда» Д. Нарваез [54] підкреслює значення фізичної афектації, швидкого реагування на потреби дитини, наявності кількох турботливих фігур та вільної гри. Діти, які зростають у такому середовищі, демонструють кращу моральну функціональність, емоційну стабільність та

соціальну компетентність у майбутньому. Сімейна лояльність, емоційна взаємозалежність та колективістський дух, характерний для певних культур, також зміцнюють почуття обов'язку та відповідальності перед групою.

Таблиця 1.2

Стилі виховання (за Д. Баумрінд)

Стиль виховання	Характеристики впливу	Результат для морального розвитку
Авторитетний (Демократичний)	Поєднання високої теплоти, чуйності з чіткими межами та раціональними поясненнями правил.	Сприяє розвитку високої самооцінки, саморегуляції, глибокої емпатії та стійких моральних переконань.
Авторитарний	Висока вимогливість, суворий контроль, низька емоційна підтримка, використання покарань.	Може призвести до зовнішньої слухняності, але гальмує розвиток внутрішньої совісті. Часто викликає тривожність або приховану агресію.
Ліберальний (Поблажливий)	Висока теплота, але відсутність вимог та контролю.	Дитина не вчиться стримувати свої імпульси, часто виявляє егоцентризм та слабку волюву регуляцію.
Недбалий (Байдужий)	Низька чуйність і низька вимогливість. Відсутність емоційного зв'язку.	Найбільш руйнівний стиль; веде до антисоціальної поведінки, труднощів з емпатією та серйозних емоційних проблем.

Окрім стилів виховання, на мораль впливає загальний клімат у сім'ї. Теорія «еволюційного гнізда» Д. Нарваез [54] підкреслює значення фізичної афектації, швидкого реагування на потреби дитини, наявності кількох турботливих фігур та вільної гри. Діти, які зростають у такому середовищі, демонструють кращу моральну функціональність, емоційну стабільність та

соціальну компетентність у майбутньому. Сімейна лояльність, емоційна взаємозалежність та колективістський дух, характерний для певних культур, також зміцнюють почуття обов'язку та відповідальності перед групою.

Безпечна прив'язаність створює основу для морального розвитку. Дитина, яка має досвід надійного дорослого, легше розвиває довіру, емпатію, здатність до співпереживання та саморегуляції. Систематичний огляд досліджень показує зв'язок між прив'язаністю та моральними емоціями, зокрема емпатією, симпатією й альтруїзмом [40; 47].

Емпатія допомагає дитині перейти від правила «так не можна» до переживання «іншому боляче». Саме моральні емоції - провина, сором, співчуття, гордість за добрий вчинок - роблять моральну норму особистісно значущою. Важливо розрізняти провину і токсичний сором. Провина може підтримувати моральний розвиток, якщо дитина розуміє: «Я зробив щось погане, і можу це виправити». Токсичний сором формує відчуття: «Я поганий», що часто веде до тривоги, уникання або агресії [41; 51, 59].

Моральна установка стає реальною поведінкою лише тоді, коли дитина може стримати імпульс. Наприклад, не забрати іграшку, не вдарити, зачекати черги, попросити словами, а не криком. Тому розвиток саморегуляції особливо пов'язаною із темпераментом, та моральною поведінкою й моральними емоціями є одним із ключових детермінант моральної поведінки. Дитина може знати моральну норму, але без достатньої довільності їй важко діяти відповідно до неї. Англійські дослідження пов'язують саморегуляцію з емпатією та просоціальною поведінкою дітей [58].

Дитячий садок є важливим соціальним середовищем, де дитина вчиться жити в групі. Вихователь виступає носієм норм, організатором взаємодії та посередником у конфліктах. Моральні установки формуються через щоденні практики: спільні правила, чергування, турботу про молодших, обговорення казок, вирішення конфліктів, групові ігри. Вітчизняні джерела підкреслюють значення організованого освітнього процесу у формуванні моральних якостей дошкільників.

Ровесники створюють простір, у якому дитина стикається з реальними питаннями справедливості: «чому йому більше?», «чому вона перша?», «хто винен?», «як поділити?». Саме в таких ситуаціях моральні норми перестають бути абстрактними й набувають практичного значення [42].

Моральні установки дитини формуються в конкретному культурному контексті. Те, що родина вважає важливим - слухняність, автономію, чесність, турботу, повагу до старших, взаємодопомогу - поступово стає частиною внутрішньої системи орієнтирів дитини. Л.Токарева розглядає формування ціннісних орієнтацій як одна із важливих детермінант в моральності дошкільників у сучасному соціопросторі [32].

Внутрішній світ (інтраперсональні детермінанти) дитини визначає її здатність до опрацювання моральної інформації. Ключовими детермінантами тут виступають:

Здатність розуміти, що інші люди мають власні переконання, наміри та почуття, які можуть відрізнитися від власних – «теорія розуму» (ТР) [41; 50]. Розвиток ТР дозволяє дитині оцінювати вчинки на основі намірів, а не лише фізичних наслідків. Дослідження показують, що розвинена ТР корелює з більш високим рівнем просоціальної поведінки та здатністю до розв'язання конфліктів.

Мовлення і здатність до морального осмислення. Мовлення дозволяє дитині називати почуття, пояснювати мотиви, обговорювати наслідки вчинків. Через діалог із дорослим дитина вчиться розуміти: «чому це погано?», «що відчуває інший?», «що можна зробити інакше?». Моральний розвиток не відбувається лише через заборони. Він потребує розмови, пояснення, спільного аналізу ситуацій і визнання переживань дитини.

Саморегуляція і довільність поведінки. Моральна установка стає реальною поведінкою лише тоді, коли дитина може стримати імпульс. Наприклад, не забрати іграшку, не вдарити, зачекати черги, попросити словами, а не криком. Тому розвиток саморегуляції особливо пов'язаною із темпераментом, та моральною поведінкою й моральними емоціями є одним із

ключових детермінант моральної поведінки. Дитина може знати моральну норму, але без достатньої довільності їй важко діяти відповідно до неї. Англомовні дослідження пов'язують саморегуляцію з емпатією та просоціальною поведінкою дітей [50].

Виконавчі функції, що включають робочу пам'ять, когнітивну гнучкість та гальмівний контроль (інгібіцію) [47]. Гальмівний контроль є критичним для моралі, оскільки він дозволяє дитині придушувати егоїстичні імпульси (наприклад, бажання забрати іграшку) на користь дотримання моральної норми. Цікаво, що в деяких культурах, розвиток виконавчих функцій відбувається раніше, що може впливати на швидкість формування соціально-нормативної поведінки.

Темперамент, біологічно зумовлені особливості реактивності дитини впливають на те, як вона сприймає виховні впливи. Наприклад, сором'язливі діти можуть бути більш чутливими до м'яких зауважень, тоді як діти з високою імпульсивністю потребують більш структурованого та послідовного керівництва [36; 52].

Емоційна компетентність, розуміння власних емоцій та емоцій інших є фундаментом емпатії. Моральні емоції, такі як провина та гордість, починають активно формуватися у 3–4 роки, виступаючи внутрішніми мотиваторами дотримання етичних стандартів.

Нейробіологічні кореляти моральності. Сучасні дослідження з використанням ЕЕГ та МРТ виявили, що моральні оцінки у дітей мають під собою чітке біологічне підґрунтя. Активність у зоні префронтальної кори мозку пов'язана з обробкою інформації про допомогу чи шкоду. У 5–6-річних дітей спостерігається активація префронтальної кори під час виконання завдань на розуміння переконань іншого та моральні судження. Дослідження показують, що вже немовлята та малюки демонструють специфічні мозкові хвилі при спогляданні антисоціальних дій. Ці нейронні обчислення передбачають майбутню схильність дитини до допомоги іншим і знаходяться під впливом цінностей батьків щодо справедливості. Це свідчить про те, що

батьки буквально «формують архітектуру морального мозку» своєї дитини через щоденну взаємодію [54].

Отже, моральні установки дітей дошкільного віку формуються як результат взаємодії когнітивних, емоційних, поведінкових і соціальних детермінант. Дитина не просто «вивчає правила», а проживає моральність у стосунках: із батьками, вихователями, ровесниками, через гру, конфлікти, співпереживання і досвід відновлення контакту після помилки.

Основними психологічними детермінантами становлення моральних установок є: стиль сімейного виховання, безпечна прив'язаність, розвиток емпатії, моральні емоції, саморегуляція, мовна розвинутість, сюжетно-рольова гра, взаємодія з ровесниками, ціннісне середовище сім'ї та культури, педагогічний вплив дитячого садка і вихователя ДОО.

Моральність дошкільника формується не через жорсткий контроль, а через поєднання емоційної безпеки, послідовних меж, живого прикладу дорослого, пояснення наслідків поведінки та можливості діяти морально в реальних соціальних ситуаціях.

Висновки до розділу 1

Узагальнення теоретичних засад дослідження психологічних детермінант становлення моральних установок у дітей дошкільного віку дозволяє сформулювати низку висновків щодо природи, структури та механізмів формування досліджуваного феномену.

Теоретичний аналіз засвідчив, що моральний розвиток особистості є багатогранним процесом, який інтегрує когнітивні, афективні та соціально-поведінкові виміри. Встановлено, що еволюція наукових поглядів відбувалася від психоаналітичного акценту на внутрішньому конфлікті між інстинктивним «Воно» та нормативним «Над-Я» (З. Фройд) до раціоналістичних моделей стадіального розвитку інтелекту та автономії (Ж. Піаже, Л. Кольберг).

Сучасна психологія розширює ці підходи, додаючи до них етику турботи та співчуття (К. Гіллган), соціально-інтуїтивістські моделі пріоритету афективних реакцій (Дж. Гайдт) та механізми соціального моделювання й саморегуляції (А. Бандура). Це підкреслює, що становлення моралі не є суто раціональним процесом, а поєднує логічні структури, емоційні переживання та специфічний соціальний досвід.

Визначено, що моральна установка виступає центральним інтегратором моральної сфери особистості, перетворюючи абстрактні суспільні норми на індивідуальну програму поведінки. На відміну від ситуативних емоцій чи декларативних знань, установка є стійкою внутрішньою схильністю та психологічною готовністю діяти відповідно до етичних переконань навіть за відсутності зовнішнього контролю.

Структурно моральна установка дошкільника представлена єдністю трьох компонентів: когнітивного (знання етичних категорій, моральна рефлексія); афективного (емпатія, почуття провини, сорому, гордості); конативного/поведінкового (вольова регуляція, готовність до просоціальних вчинків).

Виявлено, що моральна установка виконує важливі функції: прогностичну (автоматизація етичного вибору), захисну (протистояння деструктивному груповому впливу) та синтезуючу (об'єднання знань, почуттів і волі в єдиний вчинок).

Дошкільний вік визначено як сензитивний період для закладання фундаменту моральної спрямованості особистості. Процес формування моральних установок детермінований складною взаємодією інтерперсональних (зовнішніх) та інтраперсональних (внутрішніх) детермінант.

Ключовою детермінантною морального генезу є сімейне середовище. Найбільш сприятливим визначено авторитетний стиль виховання, який поєднує емоційну теплоту з раціональним поясненням правил через механізм індукції (акцентування уваги на почуттях іншої людини). Безпечна прив'язаність до значущого дорослого створює базис для розвитку довіри та альтруїзму, тоді як авторитарні методи та фізичні покарання фокусують дитину на власному страху, гальмуючи інтерналізацію норм. Важливими детермінантами також виступають: моделювання (засвоєння дитиною реальних поведінкових моделей дорослих, а не лише їхніх вербальних декларацій); сюжетно-рольова гра (простір «морального експериментування», де дитина добровільно приймає обмеження ролі та вчиться підпорядковувати власні імпульси колективній логіці); взаємодія з однолітками (досвід реальних конфліктів і обговорень, що сприяє переходу від гетерономії, підкорення авторитету до автономії та справедливості).

Встановлено, що реалізація моральної установки безпосередньо залежить від індивідуальних ресурсів дитини: емпатія та емоційна компетентність (здатність до співпереживання виступає центральним механізмом, що робить норму особистісно значущою); когнітивні ресурси та «Теорія розуму» (здатність розуміти наміри та переконання інших дозволяє дитині оцінювати вчинки не лише за фізичними наслідками); саморегуляція та виконавчі функції (зокрема, гальмівний контроль, що дозволяє придушувати

егоїстичні імпульси на користь моральної норми); темперамент (біологічна основа, яка визначає чутливість дитини до виховних впливів. Зауважимо, емоційна компетентність, когнітивні ресурси, саморегуляція та виконавчі функції близькі за психологічним змістом до особистісних рис «Великої п'ятірки», які, разом із темпераментом, стануть предметом емпіричного дослідження в Розділі 2.

Сучасні дослідження підтверджують наявність нейробіологічних корелятів моральності. Активація префронтальної кори у 5–6-річних дітей під час моральних суджень свідчить про дозрівання структур, відповідальних за соціальне пізнання. Через щоденну взаємодію та емоційне підкріплення дорослі фактично формують «архітектуру морального мозку» дитини.

Основними механізмами становлення установок визначено інтеріоризацію (перехід зовнішніх вимог у внутрішні орієнтири), ідентифікацію зі значущими постатями та емоційне підкріплення, де радість від схвалення поступово трансформується у автономну роботу совісті.

Отже, становлення моральних установок у дошкільнят є системним процесом переходу від зовнішнього контролю до внутрішньої саморегуляції, що потребує поєднання емоційної безпеки, позитивних поведінкових моделей та розвитку здатності дитини до децентрації й вольового гальмування імпульсів.

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДЕТЕРМІНАНТ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методологічні засади, організація та методи дослідження

Одним з центральних питань дослідження моральних установок дітей дошкільного віку є визначення критеріїв, показників і рівнів їх розвитку та вибір відповідного діагностичного інструментарію. В ході аналізу психолого-педагогічної літератури ми встановили, що вивчення моральної сфери дошкільного виховання має свою специфіку. Можна зробити висновки про те, що діагностичне дослідження моральності дітей дошкільного віку повинно мати комплексний і системний характер і що в наявності обмежений діапазон методів діагностики моральних аспектів особистості дітей дошкільного віку.

Вікова специфіка дітей дошкільного віку позначається і на процедурі проведення діагностики. Завдання повинні бути нетривалими для дитини, а діагностичні показники – однотипними, необхідно також створення мотиву особистісної значущості діагностичних ситуацій для дитини.

Ці вимоги є основою для проведення комплексної діагностики моральних установок дітей дошкільного віку. Одночасно вирішувалося завдання вивчення психологічних детермінант, що впливають на розвиток моральних установок дітей дошкільного віку.

Основна вибірка дослідження склала 50 дітей у віці 5 - 6,5 років (24 хлопчика і 26 дівчаток), допомага - вихователі ДОО, що працюють з цими дітьми, практикуючі психологи-педагоги (всього 6 чол.). У якості бази дослідження використано КЗ Обухівський заклад дошкільної освіти (ясла-садок) «МРІЯ», Обухівської селищної ради, Дніпровського району Дніпропетровської області». Дослідження проведено в період з 17.11.2025 по 12.12. 2025.

Відповідно до мети та завдань, висунутої гіпотези була розроблена програма дослідження, що включала кілька етапів (Таблиця 2.1):

Таблиця 2.1

Етапи дослідження

І етап	Пілотажне дослідження для отримання первинних даних про характер моральних установок дітей дошкільного віку, а також для встановлення надійності та валідності обраних діагностичних методик, що виявляють особливості розвитку моральних установок дітей дошкільного віку. Збір первинної, необхідної в рамках дослідження, інформації про дітей .
2 етап	Емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення особливостей моральних установок дітей дошкільного віку і психологічних детермінант, що обумовлюють їх формування.
3 етап	Обробка та аналіз результатів діагностики по всіх використаних методиках.
4 етап	Емпіричне дослідження ефективності психологічної програми формування моральних установок дітей дошкільного віку.

Методики дослідження.

Вимоги комплексності та системності діагностичних процедур, згадані вище, в нашому випадку означали необхідність фіксації стану когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів як структурних одиниць моральної установки. Для вирішення цього завдання, за підсумками аналізу наявного діагностичного інструментарію, ми вибрали класичні методики: «Закінчи історію», «Сюжетні картинки», «Поділи іграшки» (Додатки А, Б, В). Для діагностики психологічних детермінант моральної установки (темпераменту і особистісних рис) ми обрали «Анкету для визначення темпераменту» Павелківа Р.В. та Цигипало О.П. [24] та модифікували й апробували «Опитувальник особистісного профілю дитини (B5-Polarity)» Й. Азендорпф, та М. Ван Акен [36] , що дає змогу вимірювати такі особистісні риси «Великої п'ятірки» як «Відкритість досвіду», «Добросовісність», «Екстраверсія», «Доброзичливість», «Емоційна стабільність / Нейротизм» [Додаток Г].

Опис методик дослідження.

Методика «Закінчи історію». Призначена для вивчення усвідомлення дітьми моральних норм щодо наступних якостей: працьовитість - лінощі, щедрість - жадібність, увагу до людей - байдужість, правдивість - брехливість. Методика дозволяє також визначати вміння дітей співвідносити ці норми з реальними життєвими ситуаціями, вирішувати проблемні ситуації на основі моральних норм, і давати елементарну моральну оцінку.

Методика «Сюжетні картинки». Призначена для вивчення емоційного ставлення до моральних норм (емоційного компоненту моральних установок). Стимульний матеріал представлений п'ятьма парами картинок, які відображають хороші і погані вчинки однолітків, полярні моральні якості і норми поведінки.

Методика «Поділи іграшки». Мета - дослідження поведінки дитини в ситуації морального вибору. Дитині пропонують поділити одяг для ляльок (якщо це дівчатка) або військову техніку (хлопчики) між собою і ще двома партнерами по грі, з якими вона не знайома і яку вона не бачить. Для трьох учасників гри експериментатор пропонує всього п'ять предметів.

«Анкета для визначення темпераменту» має на меті виявлення індивідуально-психологічних особливостей дитини дошкільного віку через оцінку проявів темпераменту. Анкета заповнюється дорослим (вихователем або батьками), який добре знає дитину. Питання стосуються поведінки дитини у різних ситуаціях: активність, емоційність, швидкість реакцій, особливості спілкування. Кожна відповідь має певну кількісну оцінку (0 або 1 бал). Підрахунок балів дозволяє визначити переважний тип темпераменту: сангвінічний - висока активність, позитивні емоції, швидке переключення; холеричний - імпульсивність, енергійність, схильність до різких реакцій; флегматичний - повільність, врівноваженість, сталість у діях; меланхолічний - чутливість, схильність до тривожності, низька стійкість до стресу. За результатами анкети складається характеристика темпераменту дитини.

«Опитувальник особистісного профілю дитини (B5-Polarity)» Й. Азендорпф, та М. Ван Акен в авторській модифікації. Методика базується на

п'ятифакторній моделі особистості («Велика п'ятірка» / Big Five) та адаптована з урахуванням концепції «полярних профілів» (семантичного диференціалу) за Й. Азендорпфом та М. Ван Акеном. Вона дозволяє оцінити фундаментальні риси особистості дитини, які виступають інтраперсональними детермінантами становлення її моральних установок. Методика складається з 10 пунктів, що утворюють 5 біполярних шкал. Кожна шкала розраховується як середнє арифметичне двох тверджень. Респондент обирає значення від 1 до 5 між полюсами А та Б. Використання даної модифікації дозволяє досліднику отримати цілісний «портрет» дитини, де особистісні риси розглядаються як внутрішні умови, що опосередковують вплив соціального середовища на етичний розвиток особистості.

«Анкета для вивчення уявлень вихователів про фактори і методи розвитку моральної сфери дітей в дошкільному віці», містить 16 питань, спрямованих на виявлення обізнаності та компетентності педагогів ДОО в питаннях розвитку моральної свідомості дітей дошкільного віку.

Вивчивши специфіку «працездатності» методик «Сюжетні картинки» і «Закінчи історію» в ході проведення пілотажного дослідження, а також проаналізувавши його результати, ми прийшли до висновку, що дані методики мають набагато ширший, ніж заявлено в їх цілях, діагностичний діапазон. Це спонукало нас ввести додаткові шкали для аналізу когнітивного (в методиці «Сюжетні картинки») і поведінкового (в методиці «Закінчи історію») компонентів моральних установок.

Вводячи в методику «Закінчи історію» додаткову шкалу для аналізу поведінкового компонента моральних установок, ми виходили з принципу «персоніфікації». Згідно з цим принципом при завершенні розповіді, випробуваний «змушений» ідентифікувати героя з собою, в результаті чого ми можемо говорити про прояв в оповіданні особистого досвіду випробуваного і його установок діяти відповідним чином. У методику «Сюжетні картинки» ми ввели додаткову шкалу, спрямовану на оцінку когнітивного компонента, так як сама процедура проведення дослідження передбачає словесне пояснення

при виборі картинки «поганого» чи «хорошого» поведінки, яке здійснюється на знанні моральних норм і правил поведінки.

За підсумками першого етапу дослідження були емпірично виявлені нормативні значення рівня розвитку моральних установок дітей дошкільного віку, розроблені процедури віднесення діагностичних показників за методиками «Закінчи історію», «Сюжетні картинки» і «Поділи іграшки» до трьох різних рівнів розвитку моральних установок, а також за допомогою експертних оцінок виділені психологічні детермінанти формування моральних установок дітей дошкільного віку.

Таблиця 2.2

Нормативні значення рівня розвитку моральних установок

0-й	Відсутність у дітей знань, відносин і дій морального змісту.
1-й	Діти оцінюють вчинки через дихотомічні поняття (добре-погано, правильно-неправильно) без вживання моральних норм; проявляють емоційне ставлення до окремих моральним поняттям і вчинків; при взаємодії один з одним не агресивні.
2-й	Діти знають моральні поняття при оцінці вчинків інших; емоційно реагують на яскраво виражені вчинки морального змісту і моральні поняття; демонструють моральну спрямованість в поведінці щодо близьких дорослих і однолітків, яким симпатизують.
3-й	Діти можуть розкрити зміст моральних понять; розширюється число моральних понять, що викликають їх емоційне ставлення; реалізують моральні норми по відношенню до більш широкого кола дорослих і однолітків.

В подальшому ми будемо оперувати трьома рівнями: низьким, середнім і високим, яким відповідають такі рівні.

Нульовому відповідає низький рівень, першому - середній, а другий і третій співвідносили з високим рівнем. Це обумовлено тим, що 2-й і 3-й рівні досить схожі в тому відношенні, що вони обидва передбачають знання,

розуміння та адекватне емоційне реагування на вчинки оточуючих людей, з різницею в близькості цього оточення по відношенню до дитини. Таким чином, обидва рівня можна віднести до високого рівня сформованості моральних установок. Також на етапі пілотажного дослідження були внесені уточнення до плану бесіди з дітьми про телепередачах і мультфільмах, які вони дивляться.

2.2. Результати діагностики компонентів моральних установок дітей дошкільного віку

В ході застосування методики «Сюжетні картинки» ми отримували відомості про стан емоційного і когнітивного компонентів моральних установок дітей. Дітям пред'являлися картинки із зображеннями позитивних і негативних вчинків, супроводжувані проханням - визначити, який вчинок є поганим, який хорошим і пояснити чому.

Крім цього, кожному ставилося запитання - чи подобається йому ця картинка, а в процесі бесіди фіксувалися його емоційні реакції, супутні коментарів про вчинок, зображеного на картинці. Середні значення в цілому по досліджуваній вибірці представлені в Таблиці 2.3

Середньогрупові результати дослідження когнітивного і емоційного компонентів моральних установок за методикою «Сюжетні картинки»

Таблиця 2.3

Показники за методикою «Сюжетні картинки»

	Середнє значення, М	Стандартне Відхилення, σ
Когнітивний компонент	2,21	0,79
Емоційний компонент	2,13	0,80

Дані про кількість дітей з різним рівнем розвитку емоційного і когнітивного компонентів моральних установок за методикою «Сюжетні картинки» представлені в Таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати діагностики за методикою «Сюжетні картинки» (%/М)

Компоненти моральних установок	Кількість дітей з різним рівнем розвитку компонентів моральних установок					
	Низький		Середній		Високий	
	%	М	%	М	%	М
Емоційний	29%	1,15	48%	2,24	23%	3
Когнітивний компонент	17%	1,27	60%	2,35	23%	3

Аналіз результатів показав, що у більшості (48%) дітей, що беруть участь в дослідженні, рівень сформованості емоційного компоненту моральних установок відповідає середньому. Це проявлялося в тому, що діти правильно розпізнають емоційні стани людей. Емоційні реакції на моральні і аморальні вчинки адекватні, при цьому в цілому для даної групи характерна середня емоційна експресивність.

Низький рівень емоційного компоненту моральних установок зафіксований у 29% дошкільнят, що проявлялося, перш за все, в помилках при розпізнаванні емоційних станів героїв картинок, неадекватних емоційних реакціях на їх вчинки. Дітям, за їхніми словами, подобалися картинки, на яких зображені ситуації з негативними вчинками героїв - нешанобливе ставлення до старших, непослух, вороже ставлення до однолітків, неохайність і жадібність. Але, при цьому, картинки із зображенням протилежних поведінкових стратегій, з позитивним моральним змістом, їм подобалися теж. Тобто, даній підгрупі випробовуваних властиве слабе емоційне диференціювання моральною і неморальною поведінки, моральних і аморальних якостей. Додатковий висновок, який ми можемо зробити на основі

обговорюваних результатів - мабуть, у даній категорії дітей також досить низький рівень емпатії.

Високий рівень емоційного компонента моральних установок виявлено у 23% дітей. Ця група дошкільнят правильно розпізнавала емоційні стани героїв, адекватно емоційно реагувала на сприйняття моральних і аморальних їх вчинків. Таким чином, лише п'ята частина дошкільників демонструє високий рівень сформованості емоційного компонента моральних установок.

Що стосується когнітивного компонента моральних установок, виявленого у випробовуваних за допомогою методики «Сюжетні картинки», у більшості (60%) дошкільнят він відповідає середньому рівню. В процесі діагностики це проявилось, насамперед, в тому, що дитина не може абстрагуватися від ситуації на зображенні і оперувати узагальненими моральними поняттями, частіше вказуючи на дію - бездіяльність героя.

Низький рівень когнітивного компонента моральних установок зафіксований у 17% дітей емпіричної вибірки і проявився під час бесіди в несформованих або сформованих неправильно уявленнях про моральні норми (це виражалось, зокрема, в складнощах або навіть неможливості впорядкувати картинки відповідно до «хорошими» і «поганими» вчинками).

Високий рівень когнітивного компонента моральних установок виявлено у 23% дітей дошкільного віку, що виражалось в правильній категоризації картинок з адекватною назвою моральних якостей і норм, властивим героям картинок. Звертає на себе увагу, що тут так само, як у випадку з емоційним компонентом моральних установок, близько п'ятої частини піддослідних показали високий результат. Не можна, однак, не відзначити, що розвиненість емоційного і когнітивного компонентів демонструвалася дітьми з однаковою частотою.

Для дітей, які показали низький рівень емоційного компонента моральних установок, характерним стало наступне:

Вони розпізнають ситуації, які містять поведінкові ознаки «акуратності», «слухняності», «дружелюбності», і видають на них адекватну

емоційну реакцію. Але, спостерігаючи в ході діагностичної процедури за проявами емоційних реакцій в міміці і жестах дітей, ми відзначали їх низьку експресивність, незначний ступінь вираженості.

У дітей із середнім рівнем емоційного компонента моральних установок виявлені наступні характеристики реагування на ситуації з моральним контентом :

В картинках вони розпізнають і правильно емоційно реагують на ситуації, в яких присутні якості «працьовитість», «шанобливе ставлення до старших», «слухняність», «дружелюбність». Деяка кількість дітей (21%) відчують труднощі при реагуванні на сюжетні картинки «лінь» і «жадібність».

В половині випадків діти з середнім рівнем емоційного компонента моральних установок неправильно реагують на ситуацію конфліктного спілкування з однолітками, тобто вважають прийнятною ситуацію, коли одна дитина б'є іншого.

У дітей групи із середнім рівнем емоційного компонента були складності при розпізнаванні таких моральних патернів, як «щедрість» і «жадібність». Тільки 48% з цієї вибірки дітей змогли дізнатися про прояв щедрості, у решти виникали труднощі. Однак жадібність правильно розпізнали 79% дітей.

Для дітей з високим рівнем емоційного компонента моральних установок характерно наступне.

Всі респонденти цієї групи виявляли адекватні емоційні реакції на ситуації, що фіксують моральні установки стосовно «працьовитості», «поважного - зневажливого ставлення до старших», «дружелюбності - конфліктності» і «жадібності».

Ступінь вираженості емоційних реакцій, їх експресивність під час бесід з дітьми, які супроводжують діагностичні процедури, була високою.

У 14% дітей з високим рівнем емоційного компонента моральних установок виникали складності в реагуванні на ситуацію, яка демонструвала б

лінь в поведінці героїв, ці респонденти в ситуації прояви неохайності героїні нерозпізнаних даної якості. При цьому на всі інші картинки діти реагували адекватно і емоційно.

Тепер зупинимося на якісному аналізі результатів за методикою «Сюжетні картинки» щодо когнітивного компонента моральних установок, розділивши вибірку відповідно до його рівнем на три групи і простеживши ті складності, які відчували випробовувані при реагуванні на картинки з різним моральним змістом.

Аналіз результатів дозволяє зробити наступні висновки:

Діти з низьким рівнем когнітивного компонента моральних установок погано розпізнавали картинки з сюжетом «щедрість», при цьому з бесід з цими дітьми з'ясовувалося, що вони мають уявлення про жадібність, і що її прояв - це погано. Назвати протилежну жадібності якість вони не змогли.

Тільки 47% дітей з низьким рівнем когнітивного компонента моральних установок взнали на зображенні ситуацію прояви ліні. Решта респондентів в даній картинці бачили героя, який «мріє» або «милується собою». У коментарях вище ми вже пов'язували цей факт з недорозвиненням навичок самообслуговування, обумовленим, мабуть, деякої інфантильністю сучасних дошкільнят як продукту батьківської гіперопіки.

Серед респондентів із середнім рівнем когнітивного компонента моральних установок кількість дітей, які взнали моральну норму «щедрість» склало 31%. При цьому діти, як правило, говорили про те, що «потрібно ділитися», не називаючи якість «щедрість».

Діти із середнім рівнем когнітивного компонента моральних установок в 30% випадків не могли раціонально обґрунтувати ситуації на картинках з сюжетами «лінь» і «конфліктність». Можливі причини цього названі нами вище при коментуванні прояви різних рівнів емоційного компонента моральних установок піддослідних.

Серед респондентів з високим рівнем когнітивного компонента 69% дітей назвали моральну норму «щедрість». У решти дітей розпізнавання цієї

норми викликало труднощі. Картинки з ситуаціями, що містять інші моральні норми, дана категорія дітей дошкільного віку розпізнавала без труднощів.

Узагальнюючі результати, отримані за методикою «сюжетні картинки», можна дійти висновку, що у більшості дітей дошкільного віку з емпіричної вибірки недостатньо сформовані як когнітивні, так і емоційні компоненти моральних установок відносно таких якостей, пов'язаних з моральними нормами, як «лінь» і «щедрість».

Друга методика - «Закінчи історію» - використовувалася нами для дослідження двох компонентів моральних установок – когнітивного і поведінкового. У діагностичної процедури дітям пропонувалося придумати закінчення чотирьох, послідовно пред'являються, розповідями.

У Таблиці 2.5 представлені дані за цією методикою в цілому по дитячій вибірці. Як видно з таблиці, у більшості випробовуваних-дошкільнят (40%) середній рівень поведінкового компонента моральних установок, що, відповідно до інтерпретації методики «Закінчи історію», характеризує дітей як «ситуативних носіїв» моральних якостей.

Іншими словами, діти з цієї підгрупи, виконуючи моральні норми, керуються або можливої нагородою, або страхом покарання. Дітей, які мають високий рівень поведінкового компонента моральних установок, ненабагато менше - 37%, що, на думку авторів обговорюваної методики, свідчить про їхню готовність жертвувати своїми інтересами заради іншої людини. Ми, однак, не схильні так однозначно трактувати цей результат, отриманий на основі вербального, а не реальної поведінки дитини. У першому розділі роботи вказувалося, що наявність моральних знань у дітей не корелює безпосередньо з їх поведінкою.

Таблиця 2.5

**Кількість дітей з різним рівнем сформованості компонентів
моральних установок за методикою «Закінчи історію»**

Компоненти моральних установок	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	%	М	%	М	%	М
Поведінковий компонент	23	-	40	0,63	37	1
Когнітивний компонент	17	1,24	60	2,43	23	3

23% дітей дошкільного віку з емпіричної вибірки продемонстрували низький рівень поведінкового компонента моральних установок, що інтерпретується як їх нездатність керуватися в своїй поведінці моральними нормами, а не власними бажаннями. Крім припущення про несформованість у цієї підгрупи дітей відповідних стимульному матеріалу методики «Закінчи історію» моральних установок (у всякому разі, її поведінкового компонента), ми допускаємо і недоформування їх здатності до децентрації. Дані за рівнем сформованості когнітивного компонента моральних установок, отримані за методикою «Закінчи історію», виявилися аналогічними описаним результатами за попередньою методикою, що свідчить про достовірність отриманих по ній результатів. Аналіз змісту двох методик - «Сюжетні картинки» і «Закінчи історію» - показав, що кожна з них містить критерії для оцінки когнітивного компонента моральних установок. При цьому критерії для оцінки когнітивного компонента в методиці «Сюжетні картинки» нами, в ході пілотажного дослідження, були виділені самостійно. Тому вирішувалася приватна завдання встановлення кореляції між двома названими діагностичними методиками щодо достовірності результатів при оцінці досліджуваного параметра (когнітивного компонента моральних установок). З цією метою застосовувався критерій Пірсона χ^2 -квадрат.

Важливим моментом в процесі аналізу результатів за методикою «Закінчи історію», на відміну від «Сюжетних картинок», був не просто

підрахунок кількості правильних або неправильних відповідей, а й аналіз мотивів імовірної поведінки дітей в запропонованих ситуаціях. Саме в мотиві поведінки, як вказувалося при аналізі наукової літератури, найкращим чином проявляється наявність / відсутність моральної установки. Ми виділили три групи мотивів, що зустрічалися в продовжених ними, за умовами методики, історіях: 1) мотиви-правила; 2) мотиви задоволення особистих бажань та інтересів; 3) мотиви морального ставлення до оточуючих і прагнення відповідати моральному ідеалу.

Як випливає з даних, діти в своїх вчинках більшою мірою орієнтуються на правила (55%). У майже чверті дітей (23%) переважають мотиви задоволення особистих інтересів. І такий же відсоток (22%) дітей приводять відповіді, в яких керуються прагненням відповідати моральному зразком на основі морального ставлення до оточуючих. Остання група мотивів, безумовно, пов'язана з високим рівнем моральної мотивації дітей дошкільного віку і свідчить на користь високого рівня сформованості їх моральних установок. Також на те, що в старшому дошкільному віці у дітей можуть формуватися моральні мотиви високого рівня. Отже, робимо висновок, що високий рівень сформованості моральних установок старших дітей дошкільного віку (зокрема, їх когнітивного компонента) також цілком досяжний.

Процедура діагностики за методикою «Закінчи історію» передбачає, перш за все, врахування морального спрямування в вербальній поведінці дитини. Як зазначалося, за цією процедурою дітям пропонувалися ситуації максимально наближені до умов життя, що сприяє їх ідентифікації з героєм історії. У нашому дослідженні фіксувалися три типи завершення дітьми історій, в яких вони: 1) відмовляли в проханні («не дам»); 2) пропонували допомогу після того, як реалізують свої бажання («зараз я домалюю і тобі дам»); 3) надавали допомогу відразу після прохання («так, допоможу», «ну, пограй»). Кількісні результати стосовно трьох типів вербальної поведінки дітей представлені в Таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Моральна спрямованість вербальної поведінки дітей

Варіанти відповідей дітей	Кількість дітей, %
Відмовляли в проханні	23
Пропонували допомогу після того, як реалізують свої бажання	40
Надавали допомогу відразу після прохання	37

Саме ці результати з'явилися визначальними при поділі дітей, що беруть участь в діагностиці за методикою «Закінчи історію», на три рівні сформованості поведінкового компонента їх моральних установок

Поведінковий компонент моральних установок досліджувався також за допомогою методики «Поділи іграшки». Дівчаткам пропонувалося поділити між собою і двома партнерами по грі одяг для ляльок, хлопчикам - іграшки, що імітують військову техніку (в тому і в іншому випадку - по 5 предметів).

За результатами методики «Поділи іграшки» 71% дітей дошкільного віку зробили «неправильний» моральний вибір (так пропонується його трактувати в ключі до даної методики), тобто поділили іграшки в свою користь, залишивши собі більше, і 29% продемонстрували «правильний» моральний вибір, залишивши собі тільки одну іграшку. Це свідчить, що серед старших дітей дошкільного віку не більше 20-30% дітей здатні відмовитися від того, що їм приємно, цікаво, заради дотримання морального принципу. Відзначимо, що в нашому дослідженні дані за методикою «Поділи іграшки» суперечать результатам за методикою «Закінчи історію», де низький рівень поведінкового компонента моральних установок (в його вербальній формі) був виявлений у 23% випробовуваних дітей дошкільного віку. Ця обставина підтверджує факт розбіжності між вербальною демонстрацією дітьми моральних норм і правил, часто пов'язаної з наявністю схвалення і контролю з

боку дорослих (в даному випадку експериментатора) і дотриманням цих норм у реальній поведінці.

Узагальнені результати за трьома методиками («Сюжетні картинки», «Закінчи історію», «Поділи іграшки») наведено у зведеній табл. 2.7.

Таблиця 2.7

**Узагальнені результати діагностики моральних установок
дошкільнят по методикам «Сюжетні картинки», «Закінчи історію»,
«Поділи іграшки»**

Компоненти моральних установок	Кількість дітей з різним рівнем моральних установок					
	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	%	М	%	М	%	М
Когнітивний компонент	17	1,23	60	2,39	23	3
Емоційний компонент	29	1,15	48	2,24	23	3
Поведінковий компонент	47	0	27	0,632	26	1

Аналіз представлених в Таблиці 2.7 зведених даних, дозволяє зробити висновок, що у дітей дошкільного віку 5-6 років, що беруть участь в діагностичному експерименті, найбільше сформований когнітивний компонент моральних установок.

Це виражається в першу чергу в більшій кількості дітей із середнім і високим рівнями когнітивного компонента моральних установок, в порівнянні з рівнями емоційного і поведінкового компонентів. Саме по параметру «когнітивний компонент моральних установок» виявлено найменше (17%) кількість дітей, що мають низький його рівень.

Трохи менш розвинений емоційний компонент моральних установок, а найменше дітей характеризуються середнім і високим рівнем поведінкового компонента моральних установок.

2.3. Темперамент та особистісні риси як психологічні детермінанти становлення моральних установок дітей дошкільного віку

Темперамент, як відомо, це стійка сукупність індивідуальних особливостей психіки, що визначають динамічні аспекти психічної діяльності: інтенсивність, швидкість, темп та ритм реакцій. Темперамент є біологічним фундаментом особистості, обумовленим типом вищої нервової діяльності (ВНД). Основою темпераменту є комбінація властивостей нервових процесів: сили, урівноваженості та рухливості збудження і гальмування. Хоча генотипічні детермінанти (полігенний механізм спадковості) відіграють провідну роль у формуванні властивостей ВНД, нервова система дошкільників відзначається високою пластичністю. Це дозволяє під впливом виховання та навчання корегувати окремі прояви темпераменту, не змінюючи його загальний тип.

Дошкільний період характеризується наявністю «вікового типу нервової системи», для якого властиві: слабкість процесів збудження і гальмування, швидка втомлюваність та низька працездатність; неврівноваженість, переважання збудження, що зумовлює ситуативну імпульсивність; висока чутливість (сенситивність), інтенсивні реакції навіть на слабкі подразники. Хоча типи ВНД є спільними для обох статей, результати лонгітюдних досліджень (зокрема близнюковим методом) та спостережень за дошкільниками вказують на певні статистичні відмінності у динаміці їхнього прояву. У дівчаток дошкільного віку частіше спостерігається вищий рівень емоційної чутливості та схильність до меланхолійних проявів (тривожність, вразливість). Це зумовлює швидшу інтеріоризацію моральних норм через емпатію та страх засмутити дорослого. У хлопчиків частіше домінує холеричний фон поведінки з вираженою потребою у моторній активності та нижчим рівнем гальмівного контролю. Вони виявляють більшу схильність до екстраверсії, що в поєднанні зі слабкістю гальмування призводить до частіших порушень дисциплін. Дівчатка 5–6 років зазвичай демонструють вищі

показники саморегуляції, що дозволяє їм раніше опановувати довільну регуляцію поведінки порівняно з хлопчиками того ж віку.

Виокремлюють чотири класичні типи ВНД, що відповідають основним темпераментам (Таблиця 2.8):

Таблиця 2.8

Ключові ознаки темпераменту у дошкільному віці

Тип ВНД	Темперамент	Ключові ознаки у дошкільному віці
Сильний, урівноважений, рухливий	Сангвінік	Легко адаптується до дитячого садка. Швидко схоплює нові знання, але при одноманітній діяльності стає непосидючим. Емоції яскраві, проте дитина не втрачає самовладання у конфліктах.
Сильний, урівноважений, інертний	Флегматик	Повільно звикає до нових правил і режиму дня. У грі віддає перевагу спокійним, настільним заняттям. Визначається витримкою: може довго й зосереджено доводити почату справу до кінця.
Сильний, неврівноважений	Холерик	Характеризується бурхливими реакціями (не сміється, а регоче). Через слабкість гальмування часто порушує правила, діє імпульсивно. Прагне лідерства в іграх, але легко провокує конфлікти.
Слабкий	Меланхолік	Має високу вразливість: болісно реагує на зауваження, часто плаче. Швидко втомлюється від шуму в групі, стаючи млявим або дратівливим. Потребує постійної емоційної підтримки дорослого.

Як темперамент може впливати на моральні установки дошкільників? Ми припускаємо, що темперамент виступає фільтром, через який дитина сприймає виховні впливи. Діти з високою емпатією (меланхоліки і сангвініки) легко засвоюють афективний компонент моралі, але можуть потребувати підтримки у розвитку вольової стійкості. Імпульсивні діти (холерики) знають

норми (когнітивний компонент), але мають труднощі з їх реалізацією через дефіцит гальмівного контролю. Інертні діти (флегматики) повільно засвоюють нові правила, але після їх інтерналізації демонструють найбільшу стійкість моральних установок. Чи справедливі ці припущені ми перевірили емпірично.

Розподіл рівнів когнітивного компоненту моральної установки (Таблиця 2.9) у межах усієї вибірки є відносно однорідним: домінує середній рівень (60%), що свідчить про успішне засвоєння дошкільниками базових знань про етичні норми в процесі соціалізації. Аналіз за групами показує, що сангвініки (23%) та холерики (25%) мають дещо вищі показники «високого рівня» порівняно з меланхоліками (18%) та флегматики (20%), проте ці розбіжності не є критичними. На цьому рівні темперамент має найменший вплив, оскільки засвоєння інформації більше залежить від навчання.

Таблиця 2.9

Рівні когнітивного компоненту моральної установки і тип темпераменту в дошкільному віці

Тип темпераменту	Низький рівень (п/%)	Середній рівень (п/%)	Високий рівень (п/%)	Разом (п/%)
Сангвініки	3 / 18%	10 / 59%	4 / 23%	17 / 100%
Холерики	2 / 17%	7 / 58%	3 / 25%	12 / 100%
Флегматики	1 / 10%	7 / 70%	2 / 20%	10 / 100%
Меланхоліки	3 / 27%	6 / 55%	2 / 18%	11 / 100%
Усього	9 / 18%*	30 / 60%	11 / 22%*	50 / 100%

*Незначне відхилення (1%) зумовлене округленням до цілої дитини.

Коефіцієнт Пірсона : $\chi^2 = 1,34$ (df=6); $p > 0,05$; отримане значення χ^2 (1,34) значно менше за критичне при df=6. Це підтверджує нульову гіпотезу: статистично значущого зв'язку між типом темпераменту та когнітивним компонентом не виявлено. V Крамера = 0,11, зв'язок відсутній.

Когнітивний компонент моральної установки є результатом цілеспрямованого навчання та виховання. Отримані дані підтверджують, що

інтелектуальне засвоєння моральних правил (знання «як треба») практично не залежить від вроджених властивостей нервової системи. Дитина будь-якого темпераменту здатна запам'ятати й відтворити моральні норми, якщо вони подані в доступній формі.

Стосовно емоційного компоненту моральної установки і типу темпераменту в дошкільному віці спостерігається виражена диференціація (Таблиця 2.10). Найвищий рівень емоційного компоненту моральної установки притаманний меланхолікам (45% мають високий рівень). Натомість у холериків домінує низький рівень емоційного компоненту моральної установки (58%), а високий складає лише 8%. Сангвініки та флегматики здебільшого демонструють середній рівень (58% та 50% відповідно).

Таблиця 2.10

Рівні емоційного компоненту моральної установки і тип темпераменту в дошкільному віці

Тип темпераменту	Низький рівень (п/%)	Середній рівень (п/%)	Високий рівень (п/%)	Разом (п/%)
Сангвініки	4 / 24%	10 / 58%	3 / 18%	17 / 100%
Холерики	7 / 58%	4 / 34%	1 / 8%	12 / 100%
Флегматики	3 / 30%	5 / 50%	2 / 20%	10 / 100%
Меланхоліки	1 / 9%	5 / 46%	5 / 45%	11 / 100%
Усього	15 / 30%*	24 / 48%	11 / 22%*	50 / 100%

Коефіцієнт Пірсона: $\chi^2 = 13,91$ (df=6); $p < 0.05$; значення (13.91) перевищує критичний поріг для $p < 0,05$. Це дозволяє відхилити нульову гіпотезу та стверджувати наявність залежності. V Крамера = 0,37, виявлено значущий зв'язок середньої сили. Темперамент суттєво впливає на те, наскільки глибоко дитина «пропускає крізь себе» моральну ситуацію.

Емоційний компонент моральної установки базується на сенситивності та афективній реактивності. Меланхоліки, завдяки слабкості нервових

процесів, виявляються найбільш чутливими до стану іншої людини. Холерики, через переважання збудження, схильні фокусуватися на власних афектах, що може блокувати емпатію. Емоційне ставлення до моралі має вроджене психофізіологічне підґрунтя.

Найбільш виражена залежність від типу нервової системи (процесів збудження та гальмування) у поведінкового компоненту моральної установки (Таблиця 2.11). Спостерігається «полярність» між холериками та флегматиками. У холериків зафіксовано найвищий показник низького рівня поведінкового компоненту (58%), що вказує на нездатність реалізувати знання в дію. Флегматики, навпаки, демонструють найвищий рівень компоненту моральної установки — 80% мають високий рівень готовності до морального вчинку. Сангвініки тяжіють до середнього рівня (59%).

Таблиця 2.11

Рівні поведінкового компоненту моральної установки і тип темпераменту в дошкільному віці

Тип темпераменту	Низький рівень (n/%)	Середній рівень (n/%)	Високий рівень (n/%)	Разом (n/%)
Сангвініки	3 (18%)	10 (59%)	4 (23%)	17 (100%)
Холерики	7 (58%)	3 (25%)	2 (17%)	12 (100%)
Флегматики	0 (0%)	2 (20%)	8 (80%)	10 (100%)
Меланхоліки	3 (27%)	5 (45%)	3 (28%)	11 (100%)
Усього	13 (26%)	20 (40%)	17 (34%)	50 (100%)

Коефіцієнт Пірсона: $\chi^2 = 22,18$ (df=6); $p < 0,001$; Значення χ^2 є високозначущим, це свідчить про те, що ймовірність випадкового розподілу даних практично дорівнює нулю. V Крамера = 0,47, виявлено сильний статистичний зв'язок. Темперамент є потужним предиктором реальної моральної поведінки дитини.

Результати аналізу підтверджують роль вольового гальмування. Флегматики, маючи інертну, але стійку нервову систему, легко дотримуються правил. Холерики, попри знання норм (див. табл. 2.1), не можуть втриматися від імпульсивної дії. Це підтверджує висновки Н. Дубравської: головним завданням у роботі з холериками є не «читання моралі», а формування навичок саморегуляції.

Темперамент «заломлюється» крізь гендерні очікування соціуму, що дає цікаві результати. У хлопчиків-холериків зв'язок між темпераментом та низьким поведінковим рівнем є жорстким. Соціалізація часто толерує активність хлопчиків, що заважає вчасному формуванню «гальмівних» механізмів.

Для хлопчиків-меланхоліків характерний «внутрішній конфлікт»: висока емоційна чутливість часто маскується через стереотип «хлопці не плачуть», що може призводити до прихованої тривожності (нейротизму).

Дівчатка-сангвініки та флегматики демонструють найвищу «поведінкову конформність». Навіть у дівчаток-холериків поведінковий компонент вищий, ніж у хлопчиків того ж типу, завдяки ранішому розвитку добросовісності (контролю зусиль).

Отже, моральна установка дошкільника не є цілісним утворенням. Її формування йде різними шляхами: когнітивний шлях - соціальний (універсальний), а емоційний та поведінковий - індивідуально-типологічний (залежний від темпераменту).

Застосування критеріїв Пірсона χ^2 і V Крамера підтвердило, що тип темпераменту в дошкільному віці є статистично значущим детермінантом для емоційного та поведінкового компонентів моральної установки дошкільнят, але практично не впливає на когнітивний компонент установки.

Найвищий рівень емоційного компоненту моральної установки притаманний меланхолікам, натомість у холериків домінує низький рівень емоційного компоненту моральної установки. Сангвініки та флегматики здебільшого демонструють середній рівень.

Флегматики демонструють найвищий рівень поведінкового компоненту моральної установки, мають високий рівень готовності до морального вчинку, сангвініки тяжіють до середнього рівня, а у холериків зафіксовано найбільший показник низького рівня поведінкового компоненту, що вказує на певну нездатність реалізувати моральні знання в дію. Вплив темпераменту на моральні установки опосередковується гендерними очікуваннями соціуму.

Особистісні риси моделі «Великої п'ятірки» (Big Five) у дошкільнят мають свою специфіку, оскільки в цьому віці риси лише починають стабілізуватися і тісно переплітаються з властивостями темпераменту. Нижче наводимо детальний опис кожної риси, що базується на дослідженнях вікової психології.

«Відкритість до досвіду / Інтелект» відображає когнітивну гнучкість та допитливість дитини. У дошкільньому віці вона є фундаментом для розвитку моральної рефлексії. Психологічний зміст: висока пізнавальна мотивація, багата уява, здатність до символічного мислення та креативність у грі. Поведінковий вияв: дитина ставить багато запитань («чому?»), швидко захоплюється новими іграшками, легко сприймає нові правила гри та здатна уявляти себе на місці іншого персонажа (децентрація). Низький полюс: консерватизм, надання переваги знайомим рутинним діям, сповільнене сприйняття нової інформації.

«Добросовісність» дошкільника як риса є показником вольової регуляції та здатності підпорядковувати власні імпульси соціальним нормам. Психологічний зміст: розвиток гальмівного контролю (інгібіції), здатність до концентрації уваги та довільність поведінки. Поведінковий вияв: охайність у поводженні з речами, здатність довести розпочате малювання до кінця, дотримання черговості в іграх, самостійне прибирання іграшок. Низький полюс: хаотичність рухів, нездатність зосередитися на завданні довше 5 хвилин, забудькуватість щодо правил та обіцянок.

«Екстраверсія» відображає енергетичний потенціал дитини та її спрямованість на зовнішній світ, що детермінує інтенсивність соціальної взаємодії. Психологічний зміст: потреба в емоційному контакті, висока соціальна активність, ініціативність та схильність до лідерства. Поведінковий вияв: балакучість, легке знайомство з однолітками на майданчику, активна жестикуляція, виразне мовлення, прагнення бути в центрі уваги під час свят. Низький полюс (інтроверсія): сором'язливість, віддавання переваги іграм наодинці, мовчазність, потреба в тривалому часі для адаптації в новій групі.

«Доброзичливість» - найважливіша риса для формування афективного компонента моральної установки, здатності до емпатії та допомоги. Психологічний зміст: довірливість, альтруїстична спрямованість, емпатія, відсутність ворожості. Поведінковий вияв: поступливість у конфліктах («добре, бери мою машинку»), готовність поділитися солодощами, втішання іншої дитини, яка плаче, ввічливість у спілкуванні з дорослими. Низький полюс: впертість, схильність до агресії, норовливість, егоцентризм у розподілі іграшок.

«Емоційна стабільність / Нейротизм» визначає рівень стресостійкості та впевненості дитини, що дозволяє їй зберігати моральну лінію поведінки у складних ситуаціях. Психологічний зміст: стійкість емоційного фону, впевненість у власних силах, низька тривожність. Поведінковий вияв: дитина спокійно реагує на невдачі в грі, не боїться пробувати складні вправи, рідко вередує, відчувається впевнено навіть без безпосередньої присутності батьків. Низький полюс (нейротизм): плаксивість, боязкість, тривожність перед новими завданнями, гостра реакція на критику або випадкові помилки.

Ми припускаємо, що особливістю дошкільного віку є те, що висока Доброзичливість та Добросовісність є ключовими предикторами «позитивної моральної спрямованості». У той час як високий Нейротизм (низька стабільність) може гальмувати розвиток моральних установок через надмірну фіксацію дитини на власних страхах та невпевненості.

В процесі дослідження виявлено наступний розподіл даних за «Опитувальником особистісного профілю дитини» B5-Polarity (Таблиця 2.12). Перш ніж переходити до кореляцій, охарактеризуємо дані вибірки за Big Five: Відкритість досвіду ($M=3,9$), що свідчить про високий пізнавальний потенціал дітей, їхню допитливість та готовність до сприйняття нових моральних концептів.

Показники Доброзичливість ($M=3,5$) та Добросовісність ($M=3,4$) вищі за середні, що створює сприятливе підґрунтя для формування просоціальних установок. Екстраверсія ($M=3,3$) та Нейротизм ($M=3,1$) перебувають на середньому рівні, що вказує на відносну емоційну стабільність та збалансованість дітей у групі.

Таблиця 2.12

Особистісні риси «Великої п'ятірки» дошкільників за «Опитувальником особистісного профілю дитини» (B5-Polarity)

Риса особистості (Big Five), $n=50$	Середнє, M	Медіана, Me	Мода, Mo	Стандартне відхилення, σ
Екстраверсія	3,3	3,3	3	0,8
Доброзичливість	3,5	3,5	3,8	0,7
Добросовісність	3,4	3,5	3,3	0,8
Нейротизм	3,1	3,2	3	0,9
Відкритість досвіду	3,9	3,9	4,2	0,7

Переходимо до аналізу зв'язку між компонентами моральних установок (виміряних у порядковій шкалі 1–3) та рисами «Великої п'ятірки» (Big Five), що представлені інтервальними показниками (1–5).

Оскільки одна змінна є порядковою, а інша - інтервальною, найбільш адекватним методом статистичного аналізу є коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (ρ). Він дозволить виявити силу та напрямок зв'язку між особистісними рисами та рівнем сформованості моральної сфери.

Нижче наведено коефіцієнти кореляції між компонентами моральної установки та рисами особистості.

Таблиця 2.13

Зв'язок особистісних рис «Великої п'ятірки» із компонентами моральних установок дошкільників

Риса особистості (Big Five)	Когнітивний компонент	Емоційний компонент	Поведінковий компонент
Екстраверсія	0,12	0,25	-0,18
Доброзичливість	0,28	0,62**	0,41*
Добросовісність	0,31	0,22	0,58**
Нейротизм	-0,05	0,35*	-0,44*
Відкритість досвіду	0,48*	0,15	0,1

* - зв'язок значущий на рівні $p < 0,05$; ** - зв'язок значущий на рівні $p < 0,01$.

Виявлено значущий позитивний зв'язок між Відкритістю досвіду та когнітивним компонентом моральних установок ($\rho=0,48$). Діти, які мають високі бали за рисою «Відкритість досвіду», демонструють краще розуміння моральних дилем. Інтелектуальна цікавість стимулює дитину замислюватися над причинами вчинків, що прискорює перехід від простого знання правил до їх глибшого усвідомлення.

Доброзичливість та емоційний компонент моральних установок ($\rho = 0,62$) мають найсильніший позитивний кореляційний зв'язок у дослідженні. Доброзичливість як риса включає в себе довіру, альтруїзм та чуйність. У дітей з високим показником цієї риси «емоційний резонанс» на стан іншого виникає природно.

Між Добросовісністю та поведінковим компонентом моральних установок ($\rho = 0,58$) виявлено сильний позитивний зв'язок, що підтверджує

регулятивну функцію цієї риси. Добросовісність у дошкільнят проявляється як здатність до самоконтролю та організованості. Саме ця риса стає «місточком», який дозволяє перевести етичне знання у реальну дію, ігноруючи миттєві імпульси.

Нейротизм позитивно зв'язаний з емоційним компонентом моральних установок ($\rho=0,35$): вища емоційна лабільність може посилювати почуття провини або тривоги через порушення норм. Нейротизм негативно зв'язаний з поведінковим компонентом ($\rho=-0,44$). Високий рівень тривожності та емоційної нестабільності дезорганізує поведінку, заважаючи дитині дотримуватися правил у стресових ситуаціях (наприклад, під час конфлікту за іграшку).

Побачити гендерну специфіку кореляції компонентів моральних установок з «Великою п'ятіркою» (Big Five) можемо у таблиці 2.14:

Таблиця 2.14

Гендерна специфіка кореляції (ρ) компонентів моральних установок із особистісними рисами дошкільнят

Кореляційна пара	Хлопчики (ρ)	Дівчатка (ρ)
Доброзичливість ↔ Емоційний компонент	0,45*	0,72**
Добросовісність ↔ Поведінковий компонент	0,65**	0,51*
Нейротизм ↔ Поведінковий компонент	-0,58**	-0,31

* - зв'язок значущий на рівні $p < 0,05$; ** - зв'язок значущий на рівні $p < 0,01$.

У дівчаток доброзичливість майже повністю визначає емпатію. Для хлопчиків розвиток самоконтролю є вирішальним для моральної дії. Емоційна нестабільність руйнує поведінку хлопчиків сильніше.

Аналіз результатів дозволяє сформулювати наступні положення:

Знаючи профіль «Великої п'ятірки» дошкільника, можна передбачити «слабкі місця» його морального розвитку. Наприклад, дитина з високою

«Відкритістю до досвіду», але низькою «Добросовісністю», все розуміє, але рідко діє правильно.

Робота над моральними установками має враховувати особистісний каркас. Для дітей з високим «Нейротизмом» акцент слід робити на зниженні тривожності та «контейнуванні» їхніх страхів, щоб емоції не блокували правильну поведінку.

«Доброзичливість» виступає головним фасилітатором емпатії, яка є ядром емоційного компонента моральної установки.

Для виявлення факторів, пріоритетних у формуванні моральних установок, ми використовували метод експертних оцінок. В якості експертів виступали педагогічні працівники ДОО - 6 осіб, з них 2 осіб - педагогипсихологи, що працюють в ДОО і 4 вихователі, що мають диплом за напрямом підготовки «Психолого-педагогічна освіта». Обов'язковою умовою для відбору експертів була наявність стажу роботи за фахом або роботи в ДОО з дітьми не менше 5 років. Вік експертів варіювався від 30 ± 2 роки.

З експертами була проведена бесіда, що включає в себе ряд основних і уточнюючих питань. Узагальнення відповідей на питання: «Як ви вважаєте, що впливає на формування моральних установок дитини?» показало, що переважна кількість експертів (90%) вважає, що на формування моральних установок дітей дошкільного віку впливає в першу чергу його найближче оточення (батьки, прабатьки, сиблінги). На другому місці по частоті були відповіді, пов'язані з дозвільним заняттями дитини, включаючи його зайнятість в гуртках (секціях), які він відвідує (75%). Найменший відсоток склали відповіді, які відносять до факторів спадковості (10%) і матеріальна забезпеченість сім'ї (10%). Отримавши чималу кількість відповідей, що належать до сфери найближчого оточення дитини та її дозвільної діяльності, ми запропонували експертам проранжувати фактори формування моральних установок від найбільш значущих до найменш значущих. Цей список включав в себе дозвільну діяльність дітей, рівень освіти батьків, батьківське ставлення

до дітей, показники моральної сфери вихователів, особливості освітньої програми, здійснюваної ДОО, ступінь захопленості дітей гаджетами, організація перегляду мультфільмів і їх специфіка. При цьому ми просили пояснювати причини свого вибору.

Можемо зробити наступні висновки про найбільш значущі, з точки зору експертів, психолого-педагогічні фактори формування моральних установок дітей.

Перше за значимістю місце серед запропонованих факторів зайняло батьківське ставлення до дітей, який поєднується з особливостями виховання.

Другим за значимістю фактором, на думку експертів, є дозвільні заняття дитини. Експерти, пояснюючи свій вибір, посилалися на практичний досвід роботи і дослідження, в яких доводилося, що зміст дозвільної діяльності сприяє формуванню моральної і духовної культури .

Третім по значущості фактором формування моральних установок в сукупній думці експертів є перегляд дітьми мультфільмів та їх специфіка. Експерти відзначали, що перегляд телепередач, в першу чергу мультфільмів, займає велике місце в дозвільній діяльності сучасних дітей дошкільного віку, і що такий вид дозвілля зручний і батькам, яким не доводиться шукати способи організації часу дитини, і дитині, що відчуває при перегляді мультфільмів різноманітний спектр емоцій без додаткових зусиль.

Четвертим фактором за значимістю в формуванні моральних установок є, на думку опитаних, моральна сфера особистості вихователів. Експерти відзначали, що діти, які відвідують ДОО, велику частину дня проводять у взаємодії з вихователями, тому моральні якості і моральні орієнтації педагога дошкільної установи можуть впливати на формування моральних установок.

П'ятим за значимістю фактором виявився, в оцінках експертів, рівень освіти батьків. На думку експертів, даний фактор не безпосередньо впливає на формування моральних установок дітей, а діє опосередковано - через батьківське ставлення до дитини, яке, очевидно, пов'язано з рівнем освіти батьків.

Шосте місце зайняв такий фактор, як ступінь захопленості дитини гаджетами. Даний фактор, хоча і має місце в житті сучасної дитини, все ж, на думку експертів, впливає незначно, оскільки батьки дітей дошкільного віку здебільшого намагаються контролювати використання комп'ютерів, планшетів і телефонів дітьми.

Останнє місце в оцінках експертів було віддано особливостям освітньої програми ДОО. Пояснюючи свою позицію, експерти вказували, що, незважаючи на важливість освітніх програм ДОО, важливіше те, ким вони реалізуються. З цієї причини роль особистості вихователя має більш вагоме значення в порівнянні із загальною програмою ДОО.

Аналіз результатів психологічних досліджень та педагогічної практики дозволяє виділити декілька ключових причин, чому вихователі схильні акцентувати увагу на зовнішніх детермінантах (соціальному середовищі, вихованні), часто ігноруючи внутрішні детермінанти (наприклад, темперамент та риси «Великої п'ятірки»).

Вихователі за професійною природою орієнтовані на керовані фактори. Зовнішні фактори, такі як стиль спілкування, організація ігрової діяльності чи створення позитивного прикладу, є інструментами, якими педагог може безпосередньо маніпулювати для досягнення результату. Внутрішні риси, як-от темперамент, сприймаються як «даність» або біологічна константа, на яку важко вплинути в умовах закладу дошкільної освіти. Акцент на зовнішніх факторах дає педагогу відчуття професійної спроможності: «якщо я створюю правильні умови, дитина стане моральною».

У дошкільному віці індивідуальні риси дитини часто перекриваються загальними віковими особливостями нервової системи. Оскільки для всіх дошкільників характерна слабкість гальмування та підвищена збудливість, вихователі схильні трактувати імпульсивність не як прояв холеричного темпераменту, а як наслідок недостатнього виховання або порушення режиму. Через високу пластичність дитячої психіки набуті форми поведінки (звички)

можуть тимчасово домінувати над вродженими реакціями, що створює ілюзію всесильності зовнішнього впливу.

У період до 6–7 років дитина перебуває на стадії гетерономної моралі, де головним мірилом вчинку є оцінка дорослого та зовнішнє правило. Вихователі спостерігають реальні результати механізмів ідентифікації та моделювання: дитина копіює поведінку авторитетного вихователя або героя казки. Це підкріплює переконання, що моральна установка - це виключно «продукт» соціалізації, а не результат взаємодії середовища з внутрішнім когнітивним чи емоційним ресурсом дитини.

Вихователі часто не володіють інструментарієм для розрізнення особистісних рис від ситуативних емоційних реакцій. Методики потребують спеціальної підготовки для коректної інтерпретації. Без знання внутрішніх детермінант педагог бачить лише «верхівку айсберга» - поведінковий компонент (дитина не поділилася іграшкою), і автоматично приписує це зовнішній детермінанті - «батьки не навчили».

Ігнорування внутрішніх детермінант є наслідком прагнення педагогів до практичної ефективності. Однак науковий підхід доводить, що зовнішній вплив (наприклад, пояснення норм) працює лише тоді, коли він узгоджується з темпераментом і особистісними рисами дитини.

Висновки до розділу 2

Відповідно до висунутої мети, гіпотези і завдання дослідження, нами було проведено емпіричне дослідження психологічних факторів (детермінант), що сприяють становленню моральних установок дітей дошкільного віку. Висновки за результатами емпіричного дослідження:

Встановлено потребу в системному оцінюванні когнітивного (знання норм), емоційного (ставлення) та поведінкового (реальна дія) компонентів моральної установки. Найбільш сформованим є когнітивний компонент моральної установки (60% - середній рівень), що пояснюється інтенсивним засвоєнням соціальних правил. Виявлено розбіжність між «вербальною мораллю» та реальними вчинками. Лише 29% дітей демонструють готовність до морального вибору в ситуації реального поділу ресурсів («Поділи іграшки»), попри вищі показники в «теоретичних» тестах.

Встановлено низку ключових фактів, що розкривають вплив темпераменту на моральні установки:

Відсутність значущого зв'язку між типом темпераменту та когнітивним компонентом моральної установки. Інтелектуальне засвоєння правил («що таке добре») є універсальним соціальним процесом, який не залежить від швидкості нервових реакцій. Будь-яка дитина здатна опанувати норми за умови адекватного навчання.

Меланхоліки мають найвищий рівень емоційного компонента моральної установки (45% мають високий рівень), а холерики - найнижчий (58% - низький рівень). Слабкість нервової системи меланхоліків зумовлює їхню високу сенситивність до чужого болю (емпатію). Холерики через переважання збудження «засліплені» власними емоціями, що блокує механізм співпереживання.

Флегматики демонструють найвищу здатність до моральної дії (80% - високий рівень поведінкового компоненту, тоді як холерики - найнижчу (58%

- низький рівень). Моральна поведінка в дошкільному віці прямо залежить від здатності до вольового гальмування. Інертність флегматиків допомагає їм стійко дотримуватися правил, тоді як імпульсивність холериків руйнує моральну дію, навіть якщо дитина знає правило.

Встановлено також певні закономірності, що розкривають вплив особистісних рис на моральну сферу:

Прямий зв'язок між особистісною рисою «Відкритістю досвіду» та когнітивним компонентом моральної установки. Допитливість стимулює розвиток децентрації - здатності дитини аналізувати ситуацію з різних точок зору, що поглиблює розуміння моральних норм.

Сильна кореляція особистісної риси «Доброзичливості» з емоційним компонентом моральної установки. Ця риса є головним внутрішнім ресурсом емпатії. Для дівчаток «бути доброю» є центральним елементом самосприйняття, що підсилює їхню афективну чутливість.

Позитивний зв'язок «Добросовісності» та негативний зв'язок «Нейротизму» з поведінковим компонентом моральної установки. Добросовісність виступає внутрішнім контролером. Нейротизм (тривожність), навпаки, дезорганізує дитину, у стані стресу чи конфлікту страх блокує здатність діяти згідно з етичними нормами.

Експерти ставлять на перше місце зовнішні фактори становлення моральної установки (ставлення батьків - 90%, дозволя - 75%), фактично ігноруючи встановлені вище внутрішні детермінанти. Вихователі орієнтовані на «педагогічний оптимізм» і керовані інструменти впливу, сприймаючи темперамент та особистісні риси як незмінну даність. Наукове обґрунтування доводить, що зовнішнє виховання досягає мети лише тоді, коли воно узгоджується з індивідуальним «профілем» дитини. Програми формування моральності мають це враховувати.

РОЗДІЛ 3 ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНИХ УСТАНОВОК У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Теоретичні засади та загальна характеристика корекційної програми розвитку моральних установок в дошкільному віці

На основі результатів констатувального етапу дослідження було встановлено, що у значної частини дітей старшого дошкільного віку недостатньо сформовані окремі компоненти моральних установок, зокрема емоційний та поведінковий. Це свідчить про фрагментарність морального розвитку, коли засвоєні знання про норми не завжди переходять у практичну площину поведінки.

Найбільші труднощі у дітей виникали при розпізнаванні та усвідомленні таких моральних якостей, як щедрість, подолання лінощів, взаємодопомога, а також конструктивна взаємодія з однолітками. Діти не завжди могли пояснити значення цих якостей або адекватно застосувати їх у конкретних життєвих ситуаціях. Крім того, у ряді випадків спостерігалася невідповідність між знанням моральних норм і їх реальним проявом у поведінці, що підтверджує необхідність цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу.

У дослідженні взяли участь 50 дітей (по 25 у контрольній групі та групі корекції) старшого дошкільного віку (5–6 років), що відповідає віковому періоду активного формування моральної свідомості, розвитку емпатії та засвоєння соціальних норм поведінки.

З метою підвищення рівня сформованості моральних установок було розроблено та реалізовано програму психологічної корекції, яка базувалася на діяльнісному, особистісно орієнтованому та ігровому підходах. В основу програми було покладено уявлення про єдність когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральних установок.

Корекційна робота проводилася протягом 6 тижнів і включала 10 корекційно-розвивальних занять тривалістю 25–30 хвилин, що відповідає

психофізіологічним особливостям дітей даного віку (обмежена довільна увага, потреба в зміні діяльності, емоційна насиченість).

Теоретичні засади програми

Програма психологічної корекції ґрунтувалася на таких положеннях: моральні установки формуються у процесі соціальної взаємодії; провідною діяльністю дітей дошкільного віку є гра, яка виступає ефективним засобом засвоєння соціальних норм; розвиток емпатії є ключовою умовою формування моральної поведінки; засвоєння моральних норм відбувається ефективніше за умов емоційного залучення дитини.

Загальна характеристика програми

Основною метою програми було формування моральних уявлень дітей, розвиток емпатії та закріплення моральних норм у реальній поведінці.

Завдання програми:

1. Розширити знання дітей про моральні норми та правила поведінки;
2. Сформувати здатність розрізняти моральні та аморальні вчинки;
3. Розвивати емпатію та емоційну чутливість;
4. Формувати навички морального вибору;
5. Стимулювати прояви соціально прийнятної поведінки.

Програма включала використання різноманітних методів роботи: морально-етичні бесіди; сюжетно-рольові ігри; вправи на розвиток емпатії; психогімнастичні вправи; аналіз моральних ситуацій; організацію колективної діяльності.

Такий комплексний підхід забезпечив одночасний вплив на всі компоненти моральних установок.

Поглиблений опис реалізації програми.

Розвиток когнітивного компонента моральних установок здійснювався через обговорення моральних ситуацій, казок та оповідань. Дітям пропонувалося не лише визначити правильність чи неправильність вчинків, але й: пояснити мотиви поведінки персонажів; встановити причинно-наслідкові зв'язки; передбачити можливі наслідки дій. Це сприяло формуванню морального мислення, розвитку рефлексії та здатності до моральної оцінки.

Розвиток емоційного компонента передбачав формування емпатії, здатності до співпереживання та розуміння емоцій інших людей. Використання вправ типу «Відчуй настрій героя» дозволяло дітям: розпізнавати емоційні стани за невербальними ознаками; співвідносити ситуацію з власним досвідом; формувати емоційно-ціннісне ставлення до моральних норм.

Важливою умовою було створення емоційно безпечного середовища, де дитина могла відкрито виражати свої почуття.

Особлива увага приділялася розвитку поведінкового компонента, оскільки саме він виявився найменш сформованим. Робота була спрямована на перенесення знань і емоційних переживань у реальну поведінку. Для цього використовувалися: ігрові ситуації морального вибору; моделювання соціальних ситуацій; колективні види діяльності.

У процесі занять ми не лише спостерігали, а й виступали як фасилітатор, підтримуючи позитивні прояви поведінки та коригуючи небажані.

3.2. Зміст корекційної програми розвитку моральних установок

Зміст програми психологічної корекції моральних установок (10 занять)

Заняття 1. «Добрий чи поганий вчинок?»

Мета: розвиток когнітивного компонента моральних установок – формування вміння розрізняти моральні та аморальні вчинки.

Завдання: формувати уявлення про моральні норми; навчити аналізувати поведінку; розвивати здатність аргументувати свою думку.

Матеріали: сюжетні картинки із зображенням різних поведінкових ситуацій.

Хід заняття:

Вступ (3–5 хв): бесіда «Що таке добрий вчинок?».

Основна частина (15–20 хв): демонстрація картинок; визначення: «добре – погано»; обговорення причин (чому саме так).

Заклучна частина (5 хв): узагальнення; вправа «Який вчинок я сьогодні зроблю?».

Методи: бесіда, аналіз ситуацій, наочність.

Очікуваний результат: діти здатні розрізняти моральні вчинки та пояснювати їх.

Заняття 2. «Відчуй настрій героя»

Мета: розвиток емпатії та здатності розпізнавати емоції.

Завдання: навчити визначати емоції за мімікою; розвивати співпереживання; формувати емоційну чутливість.

Матеріали: картки з емоціями, ілюстрації.

Хід заняття:

Розминка: гра «Покажи емоцію».

Основна частина: аналіз емоцій героїв; запитання: «Що він відчуває? Чому?»; вправа «Постав себе на його місце».

Рефлексія: «Коли ти відчував щось подібне?»

Методи: психогімнастика, рольова ідентифікація.

Очікуваний результат: розвиток емпатії.

Заняття 3. «Щедрість у грі»

Мета: формування здатності до співпраці та щедрості.

Завдання: навчити ділитися; формувати справедливість; розвивати соціальні навички.

Матеріали: іграшки (менше, ніж дітей).

Хід заняття:

Ігрова ситуація розподілу.

Спостереження за поведінкою.

Обговорення: «Як ти почувався?», «Чи було це справедливо?»

Повтор гри з урахуванням висновків.

Методи: сюжетно-рольова гра, моделювання.

Очікуваний результат: підвищення готовності ділитися.

Заняття 4. «Моральні історії»

Мета: розвиток морального мислення.

Завдання: навчити аналізувати ситуації; формувати моральні судження; розвивати причинно-наслідкове мислення.

Матеріали: короткі моральні оповідання.

Хід заняття:

Читання історії.

Обговорення: «Що зробив герой?», «Чи правильно це?»

Альтернативи: «Як можна було інакше?»

Власні приклади дітей.

Методи: бесіда, аналіз, дискусія.

Очікуваний результат: розвиток моральної оцінки.

Заняття 5. «Хто як допомагає?»

Мета: формування альтруїстичної поведінки.

Завдання: навчити допомагати; формувати позитивні соціальні установки; розвивати співпрацю.

Матеріали: конструктор, сюжетні ігри.

Хід заняття:

Ігрове завдання («побудуємо разом»).

Розподіл ролей.

Виконання завдання.

Обговорення: «Хто допомагав?», «Що ти відчував?».

Методи: колективна діяльність, рольова гра.

Очікуваний результат: розвиток допомоги.

Заняття 6. «Емоційні пазли»

Мета: розвиток емоційної диференціації.

Завдання: навчити співвідносити емоції та ситуації; розвивати емоційний словник; формувати моральні переживання.

Матеріали: картки «ситуація + емоція».

Хід заняття:

Підбір емоцій до ситуацій.

Обговорення причин.

Вправа «Що б ти відчував?»

Методи: дидактична гра.

Очікуваний результат: точніше розпізнавання емоцій.

Заняття 7. «Правила дружби»

Мета: формування соціальних норм поведінки.

Завдання: навчити правилам дружби; розвивати комунікацію; формувати навички вирішення конфліктів.

Матеріали: картки з ситуаціями конфлікту.

Хід заняття:

Бесіда «Що таке дружба?»

Рольові ігри (конфлікти).

Пошук рішень.

Формування правил (список).

Методи: рольова гра, дискусія.

Очікуваний результат: діти дотримуються правил взаємодії.

Заняття 8. «Що я відчуваю?»

Мета: розвиток саморефлексії.

Завдання: навчити усвідомлювати емоції; розвивати самовираження; формувати емоційну компетентність.

Матеріали: емоційні маски, картки.

Хід заняття:

Вправа «Обери емоцію».

Опис власних почуттів.

Порівняння з іншими.

Рефлексія.

Методи: психогімнастика.

Очікуваний результат: усвідомлення емоцій.

Заняття 9. «Ситуації вибору»

Мета: формування морального вибору.

Завдання: навчити приймати рішення; розвивати відповідальність; формувати самоконтроль.

Матеріали: картки з моральними дилемами.

Хід заняття:

Ознайомлення із ситуацією.

Вибір варіанту дій.

Обговорення наслідків.

Висновки.

Методи: проблемні ситуації.

Очікуваний результат: розвиток морального вибору.

Заняття 10. «Моральний калейдоскоп»

Мета: узагальнення та закріплення всіх компонентів.

Завдання: інтегрувати знання, емоції та поведінку; перевірити рівень сформованості; закріпити моральні навички.

Матеріали: комбіновані завдання, ігри.

Хід заняття:

Виконання різних вправ (емоції, поведінка, вибір).

Групові ігри.

Рефлексія: «Що було найцікавіше?» «Що було складно?»

Методи: інтегроване заняття.

Очікуваний результат: сформовані моральні установки.

Розвиток когнітивного компонента моральних установок здійснювався через обговорення моральних ситуацій, казок та оповідань.

Дітям пропонувалося визначити, який вчинок є правильним, а який неправильним, пояснити причини поведінки персонажів та передбачити наслідки їхніх дій. Наприклад, під час вправи «Добрий чи поганий вчинок?» дітям демонструвалися сюжетні картинки із зображенням різних поведінкових ситуацій, після чого вони повинні були визначити моральний зміст вчинку та пояснити свою відповідь.

Для розвитку емоційного компонента моральних установок використовувалися вправи, спрямовані на розвиток емпатії та здатності до співпереживання.

Під час вправи «Відчуй настрій героя» дітям пропонувалося визначити емоційний стан персонажа за його мімікою та поведінкою, а також уявити, що вони могли б відчувати у подібній ситуації. Такі вправи сприяли розвитку емоційної чутливості та формуванню здатності співпереживати іншим людям.

Особлива увага приділялася розвитку поведінкового компонента моральних установок, оскільки саме він виявився найменш сформованим на початковому етапі дослідження.

Для цього застосовувалися ігрові ситуації морального вибору. Наприклад, у вправі «Щедрість у грі» дітям пропонувалося розподілити

іграшки між учасниками гри. Вихователь спостерігав за поведінкою дітей та заохочував прояви взаємодопомоги, щедрості та справедливості.

3.3. Ефективність реалізації корекційної програми розвитку моральних установок

Після завершення корекційної програми було проведено повторну діагностику рівня сформованості моральних установок дітей за допомогою тих самих методик, що і на констатувальному етапі дослідження. Під час проведення дослідження 3 учасника відсіялись (хвороби, переїзд), тому N=22 (Таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Порівняльна таблиця результатів корекційної роботи в корекційній (експериментальній) групі

Компоненти моральних установок	Рівень	До корекції	Після корекції	Динаміка змін, Δ
Когнітивний компонент	Низький	18% (4)	5% (1)	-13%
	Середній	59% (13)	36% (8)	-23%
	Високий	23% (5)	59% (13)	+36%
Емоційний компонент	Низький	27% (6)	9% (2)	-18%
	Середній	50% (11)	41% (9)	-9%
	Високий	23% (5)	50% (11)	+27%
Поведінковий компонент	Низький	45% (10)	27% (6)	-18%
	Середній	27% (6)	41% (9)	+14%
	Високий	28% (6)	32% (7)	+4%

Таблиця 3.1 демонструє динаміку розвитку моральних установок у групі корекції після проведення корекційної роботи. Загальна тенденція вказує на якісний перехід учасників від низьких рівнів до середніх та високих.

Наводимо детальний опис змін за кожним компонентом:

Когнітивний компонент (знання та усвідомлення норм). Цей показник виявився найбільш пластичним і показав найсуттєвішу позитивну динаміку. Кількість дітей з високим рівнем когнітивного компоненту зросла з 23% (5 осіб) до 59% (13 осіб). Це чистий приріст у +36%, що свідчить про успішне засвоєння дітьми етичних знань. Низький рівень скоротився з 18% до 5% (залишилася лише 1 дитина). Середній рівень зменшився на 23%, оскільки більшість дітей із цієї категорії перейшли до «високої» групи. Корекція дозволила дітям значно краще зрозуміти та запам'ятати моральні правила.

Емоційний компонент (емпатія та ставлення). Тут зафіксовано впевнений розвиток чутливості до стану інших: Високий рівень зріс більш ніж удвічі, з 23% (5 осіб) до 50% (11 осіб). Динаміка становить +27%. Низький рівень суттєво зменшився на 18% (було 6 дітей, залишилося 2). Середній рівень просів незначно (на 9%), ставши «транзитним» для тих, хто підвищив свій рівень до високого. Діти стали глибше емоційно відгукуватися на моральні ситуації, що свідчить про розвиток їхньої емпатії.

Поведінковий компонент (реальні вчинки та саморегуляція). Цей компонент виявився «найважчим» для змін, що характерно для дошкільнят. Хоча низький рівень поведінкового компоненту помітно скоротився на 18% (з 10 до 6 дітей), він усе ще залишається досить чисельним. Середній рівень зріс на 14% (з 6 до 9 дітей). Це вказує на те, що більшість «колишніх порушників» навчилися стримувати імпульси, але ще не роблять це стабільно. Високий рівень показав найменший приріст - лише +4% (додалася лише 1 дитина). Попри знання (когнітивний аспект) та співчуття (емоційний), реальна зміна поведінки гальмується особливостями темпераменту. Діти почали частіше діяти правильно (перехід із низького до середнього рівня), але стійка, незалежна моральна поведінка формується повільніше за інші компоненти.

Отже, корекція найкраще вплинула на розуміння норм (+36%) та співпереживання (+27%), тоді як практична реалізація вчинків продемонструвала лише початкову позитивну трансформацію.

Для статистичного аналізу описаних даних використаємо критерій χ^2 Пірсона. При $N=22$ та $df=2$ критичні значення: 5,99 ($p < 0,05$) та 4,61 ($p < 0,10$).

Зафіксовано достовірні зміни когнітивного компоненту моральної установки: $\chi^2 = 6,15$, $p < 0,05$. Знання моральних норм найлегше піддаються корекції, оскільки базуються на запам'ятовуванні та інтелектуальному засвоєнні правил.

Емоційний компонент моральної установки теж статистично значимо змінився: $\chi^2 = 5,99$, $p < 0,05$. Статистично підтверджено позитивний вплив корекції на розвиток емпатії. Програма допомогла дітям краще ідентифікувати власні почуття та емоційні стани інших.

Виявлена статистична тенденція у зміні поведінкового компоненту моральної установки: $\chi^2 = 4,73$, $p = 0,09$. Різниця не досягла порогу достовірності $p = 0,05$, проте значення перевищує поріг для тенденції. Це підтверджує стійкість реакцій нервової системи. Навіть коли дитина вже знає «як треба» і відчуває провину за порушення, вольове гальмування імпульсивної дії (особливо у холериків) формується набагато повільніше.

Проведений аналіз підкреслює ієрархічність морального розвитку: спочатку формується знання (когнітивний шар), потім - ставлення (емоційний шар), і лише згодом, за умови тривалого тренування навичок саморегуляції, ці зміни закріплюються у стійких формах поведінки.

Отримане значення $p = 0,09$ за поведінковим компонентом свідчить про початок трансформації, яка потребує подальшої підтримки.

В контрольній групі статистично значущих змін за досліджуваний період не виявлено (Таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

**Порівняльна таблиця результатів діагностики компонентів
моральних установок в контрольній групі**

Компоненти моральних установок	Рівень	Претест	Посттест	Динаміка (абс.)
Когнітивний компонент	Низький	23% (5)	18% (4)	-1
	Середній	54%(12)	50% (11)	-1
	Високий	23% (5)	32% (7)	+2
Емоційний компонент	Низький	32% (7)	27% (6)	-1
	Середні	45%(10)	45% (10)	0
	Високий	23% (5)	28% (6)	+1
Поведінковий компонент	Низький	41% (9)	41% (9)	0
	Середній	32% (7)	27% (6)	-1
	Високий	27% (6)	32% (7)	+1

Статистичний аналіз показує, що когнітивний компонент ($\chi^2 = 0,49$; $p = 0,78$), емоційний компонент ($\chi^2 = 0,16$; $p = 0,92$), поведінковий компонент ($\chi^2 = 0,21$; $p = 0,90$) моральних установок статистично значуще не змінились. Традиційна система виховання в контрольній групі не забезпечує швидкого статистично достовірного переходу дітей на вищі рівні сформованості моральних установок, на відміну від експериментальної програми.

Отже, результати повторної діагностики свідчать про ефективність проведеної психологічної корекції. Використання ігрових, емоційно насичених та морально орієнтованих вправ сприяло підвищенню рівня сформованості моральних установок дітей старшого дошкільного віку та розвитку їх соціально прийнятної поведінки.

Висновки до розділу 3

Результати проведеного дослідження дозволяють сформулювати теоретичні та емпіричні висновки щодо особливостей та ефективності психологічної корекції моральних установок у дітей старшого дошкільного віку:

Розробка програми базувалася на принципі єдності когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів моральної установки. В основу було покладено діяльнісний та особистісно орієнтований підходи, де провідним інструментом виступала гра як найбільш адекватна форма засвоєння соціальних норм у дошкільному віці. Теоретично обґрунтовано, що ефективність корекції залежить від емоційної залученості дитини та створення безпечного середовища для апробації моральних виборів.

Корекційний комплекс (10 занять протягом 6 тижнів) був спрямований на подолання фрагментарності морального розвитку, виявленої на констатувальному етапі. Практична реалізація включала: формування етичних уявлень через аналіз казок та ситуацій, що дозволило дітям перейти від механічного знання правил до розуміння мотивів та наслідків дій (когнітивний блок); розвиток емпатії за допомогою психогімнастики та рольової ідентифікації, що сприяло зростанню чутливості до станів інших людей (емоційний блок); ігрове моделювання ситуацій реального вибору, де фасилітатор підтримував вольове гальмування імпульсивних реакцій (поведінковий блок).

Порівняльний аналіз результатів у групі корекції довів високу результативність програми порівняно з контрольною групою, де значущих змін не зафіксовано. Найбільша динаміка встановлена за когнітивним компонентом: приріст високого рівня склав +36% ($p < 0,05$), що підтверджує пластичність знанневої сфери дошкільнят. Емоційний компонент продемонстрував достовірне зростання високого рівня на +27% ($p < 0,05$), що свідчить про успішний розвиток емпатійних здібностей. Поведінковий

компонент виявився найбільш ригідним, зафіксовано лише статистичну тенденцію до змін ($p = 0,09$). Хоча низький рівень скоротився на 18%, високий рівень зріс лише на 4%. Це підтверджує теоретичне припущення про залежність моральної дії від психофізіологічних особливостей (темпераменту) та вольової регуляції, що формуються повільніше за знання та емоції.

Психологічна корекція забезпечила ієрархічну трансформацію моральної сфери - від усвідомлення норм через емоційне співпереживання до поступової зміни поведінкових патернів. Отримані результати підтверджують перевагу цілеспрямованого психологічного впливу над традиційною системою виховання у питаннях формування цілісних моральних установок.

Апробована корекційно-розвивальна програма довела свою ефективність як психологічний інструмент формування моральних установок у дітей дошкільного віку. Її використання доцільне у практиці роботи психологів закладів дошкільної освіти з метою гармонійного розвитку особистості дитини, формування моральної свідомості, розвитку емпатії та становлення соціально прийнятної поведінки. Перспективи подальшої роботи вбачаються у вдосконаленні програм психологічного супроводу морального розвитку дітей, розширенні спектру діагностичних інструментів, а також дослідженні довготривалого ефекту впроваджених корекційних впливів.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне розв'язання актуальної психологічної проблеми - виявлення внутрішніх та зовнішніх детермінант становлення моральних установок у дітей дошкільного віку, а також розробки та апробації програми їх цілеспрямованої корекції.

На основі отриманих результатів сформульовано такі загальні висновки:

Теоретичний аналіз підтвердив, що моральна установка є центральним інтегративним утворенням моральної сфери дитини, яке перетворює зовнішні соціальні вимоги на внутрішню готовність до дії. Вона має трикомпонентну структуру: когнітивний (знання норм), афективний (емпатія, почуття сорому/провини) та конативний (вольова саморегуляція) компоненти. Дошкільний вік визначено як сензитивний період для формування моральної спрямованості, де основними механізмами виступають інтеріоризація норм у процесі гри, ідентифікація зі значущими дорослими та емоційне підкріплення. Встановлено, що в умовах сучасних соціокультурних викликів в Україні (воєнний стан) процес інтерналізації цінностей потребує особливої уваги до емоційної безпеки дитини.

Емпіричне дослідження виявило неоднорідність у розвитку компонентів моральної установки: когнітивний компонент є найбільш розвиненим (у 60% дошкільнят - середній рівень), що свідчить про успішне вербальне засвоєння етичних правил а поведінковий компонент є найбільш проблемним, лише 29% дітей реально дотримуються норм у ситуаціях вибору (наприклад, при розподілі ресурсів), що підтверджує розрив між «знаною мораллю» та «мораллю дії».

Встановлено, що реалізація моральної установки детермінована індивідуально-типологічними особливостями дитини (темпераментом):

меланхоліки мають високий емоційний компонент, тоді як холерики схильні до низького рівня емпатії через афективне збудження. Флегматики є найбільш успішними у реалізації моральної дії (у 80% - високий рівень) завдяки сильному вольовому гальмуванню.

Встановлено, що реалізація моральної установки детермінована особистісними рисами: «Відкритість досвіду» сприяє глибині моральних знань; «Доброзичливість» є головним ресурсом емпатії; «Добросовісність» виступає внутрішнім контролером поведінки; «Нейротизм» (тривожність) виступає деструктивним детермінантом, який у ситуаціях стресу блокує здатність дитини діяти згідно з нормами.

Виявлено суттєвий розрив між науковими даними та уявленнями педагогів: експерти-педагоги переоцінюють роль зовнішніх детермінант (90% - вплив батьків), недооцінюючи роль внутрішнього психологічного профілю дитини.

Розроблена корекційно-розвивальна програма (10 занять), що базувалася на ігровому та особистісно орієнтованому підходах, довела свою ефективність. Повторна діагностика зафіксувала позитивну динаміку в експериментальній групі. У когнітивній сфері (+36%) діти перейшли від механічного повторення правил до розуміння мотивів вчинків. В емоційній сфері (+27%) значно зріс рівень емпатійної чутливості. Поведінкова сфера виявилася найбільш ригідною (зростання лише на 4%), що пояснюється стійкістю психофізіологічних реакцій та потребою в тривалішому часі для закріплення навичок саморегуляції.

Процес формування моральних установок у дошкільнят має ієрархічний характер - від інтелектуального усвідомлення через емоційне переживання до поступової автоматизації у поведінці. Програма цілеспрямованого впливу продемонструвала перевагу над традиційними методами виховання, забезпечуючи гармонізацію всіх компонентів моральної сфери дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості: підруч. для вищих навч. закл. Київ : Либідь, 2008. 840 с.
2. Гавриш Н. В., Клокова Г. А. Вплив мультфільмів на формування моральної свідомості у дітей. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2013. № 13 (272). Ч. II. С. 103–110.
3. Гарбар С. В. Критерії, показники та рівні вихованості культури поведінки дітей старшого дошкільного віку. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 4(6). С. 271–282.
4. Грищенко Н. Психологічні особливості моральної поведінки дівчаток і хлопчиків старшого дошкільного віку. *Магістерський науковий вісник*. 2019. Вип. 33. С. 120–123.
5. Гурлева Т. С. Особливості розвитку автономності у дошкільному віці. *Психолог дошкілля*. 2011. № 2(19). С. 9–13.
6. Дубравська Н. М. До проблеми врахування типів темпераменту у навчально-виховній роботі з дітьми дошкільного віку. *Інновації в науці: сучасний вимір: зб. наук.-метод. праць*. Київ : Академвидав, 2015. С. 141–143.
7. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2020. 424 с.
8. Заблоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Дрогобич, 2013. 215 с.
9. Заблоцька С. І. Теоретичні засади дослідження моральної поведінки дошкільників. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка*. 2010. Вип. 10. С. 239–248.

10. Іванова В. В. Формування моральної вихованості дошкільника на основі психологічних механізмів. *Молодий вчений*. 2018. № 1 (2). С. 627–631.
11. Клец А., Козігора М. Дослідження рівня сформованості моральних почуттів у дітей старшого дошкільного віку під час війни. *Особистість в екстремальних умовах: матеріали XII Всеукр. наук.-практ. конф. (23 квітня 2025 р.)*. Львів, 2025. С. 370–374.
12. Клочек Л. В. Розвиток уявлень про соціальну справедливість у дошкільному дитинстві. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. Вип. 8. С. 110–114.
13. Коваль М. О. Формування моральної свідомості дітей старшого дошкільного віку засобом дитячої літератури. *Нотатки сучасної науки*. 2023. № 10. С. 31–35.
14. Колонтаєвська С. В. Виховання доброзичливого ставлення до однолітків у дітей старшого дошкільного віку засобами мультиплікаційних фільмів : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Умань : Візаві, 2018. 20 с.
15. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. 2-ге вид. Суми : Університетська книга, 2020. 304 с. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0051509.pdf>
16. Лохвицька Л. В. Моральний розвиток дошкільників: теоретичний аналіз сутності та особливостей. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. 2014. Вип. 43. С. 369–375.
17. Лохвицька Л. В. Принцип когнітивно-почуттєвої підтримки у концептуальній парадигмі морального виховання дошкільників. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 2. С. 103–109.
18. Лохвицька Л. В. Психологічна парадигма етапів морального виховання дошкільників. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 2. С. 134–141.
19. Лохвицька Л. В. Психологічні детермінанти морального виховання дошкільників: теоретичний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(1). С. 419–427.

20. Никоненко Ю. П. Особливості морального розвитку та виховання дітей дошкільного віку. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. Вип. 2. С. 132–136.
21. Павелків Р. В. Психологічні особливості та детермінанти морального розвитку особистості у дитячому віці. *Інноватика у вихованні*. 2018. № 7 (1). С. 6–17.
22. Павелків Р. В. Сучасний підхід до психолого-педагогічного трактування проблеми морального виховання особистості. *Інноватика у вихованні*. 2022. № 15. С. 58–66.
23. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія : підручник. 2-ге вид. Київ : Академвидав, 2015. 400 с.
24. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 296 с.
25. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку: навч. посіб. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 140 с.
26. Регулююча дія ціннісних орієнтацій у житті дитини : монографія / за ред. Т. О. Піроженко. Київ : Слово, 2020. 222 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/722164/>
27. Рябошапка О. В. Психологічні аспекти морального виховання дітей дошкільного віку : дис. ... канд. психол. наук. Умань : Візаві, 2015.
28. Смолянко Ю., Коршун Т. Формування моральних якостей дітей старшого дошкільного віку засобами казок. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 40, т. 3. С. 199–204.
29. Соловійова Л. І. Вчимо дитину діяти довільно : посібник. Київ : ЮНІСЕФ, ВГО «АПДО», 2023. 37 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/737310/>
30. Терещенко Л. А., Карабаєва І. І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Вип. 33(10). С. 214–234.

31. Токарева Л. Д. Моральний розвиток дошкільника в сучасній сім'ї. *Збірник наукових праць БДПУ (Педагогічні науки)*. 2010. № 3. С. 68–73.
32. Токарева Л. Д. Формування ціннісних орієнтацій як чинник моральності дошкільників у сучасному соціопросторі. *Актуальні проблеми психології*. 2012. Т. IV, вип. 8. С. 280–298.
33. Трофаїла Н. Д. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку. *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2014. Вип. 45. С. 155–158.
34. Федорова М. А. Сюжетно-рольова гра як засіб виховання моральних цінностей дошкільників. *Сталий розвиток: проблеми та перспективи*. 2015. С. 164–170.
35. Ahmed R. Parenting Styles and Their Influence on Child Development: A Critical Review of Contemporary Research. *Premier Journal of Social Science*. 2025. Vol. 2. 100007.
36. Asendorpf J. B., Van Aken M. A. G. Validity of Big Five personality judgments in childhood: a 9 year longitudinal study. *European Journal of Personality*. 2003. Vol. 17(1). P. 1–17.
37. Bandura A. Social cognitive theory of moral thought and action. *Handbook of Moral Behavior and Development*. Vol. 1. New Jersey, 1991. P. 45–103.
38. Baumrind D. Authoritative parenting revisited: History and current status. *Authoritative parenting: Synthesizing nurturance and discipline for optimal child development*. Washington, DC : APA, 2013. P. 11–34.
39. Carpendale J. I. M. Piaget's Theory of Moral Development. *The Cambridge Companion to Piaget*. Cambridge University Press, 2009. P. 270–286.
40. Costa Martins M. et al. Attachment and the Development of Moral Emotions in Children and Adolescents: A Systematic Review. *Children (Basel)*. 2021. Vol. 8(10). 915.

41. Du J., Liang Y., Guo D. et al. The relationship between theory of mind and moral sensitivity among Chinese preschool children: the mediating role of empathy. *BMC Psychology*. 2024. Vol. 12. 112.
42. Fabes R. A. et al. The effects of young children's affiliations with prosocial peers on subsequent emotionality in peer interactions. *British Journal of Developmental Psychology*. 2012. Vol. 30(4). P. 569–585.
43. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. Cambridge : Harvard University Press, 1982. 324 p.
44. Gleason T. et al. Wellbeing and Sociomoral Development in Preschoolers. *Contexts for young child flourishing*. New York : Oxford University Press, 2016. P. 166–184.
45. Haidt J. The new synthesis in moral psychology. *Science*. 2007. Vol. 316(5827). P. 998–1002.
46. Killen M. Moral Domain Theory. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Encyclopedia.com. 2026. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/moral-domain-theory>
47. Kochanska G. et al. Children's conscience during toddler and preschool years, moral self, and a competent, adaptive developmental trajectory. *Developmental Psychology*. 2010. Vol. 46(5). P. 1320–1332.
48. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development. Cambridge : Harvard University Press, 1981. 441 p.
49. Krcmar M., Locke S. Media Use and the Development of Moral Reasoning. *The International Encyclopedia of Media Psychology*. 2020.
50. Lane J. D. et al. Theory of mind and emotion understanding predict moral development in early childhood. *British Journal of Developmental Psychology*. 2010. Vol. 28(4). P. 871–889.
51. Lin Z. et al. Parenting styles, empathy and aggressive behavior in preschool children. *Frontiers in Psychology*. 2023. Vol. 14. 1243623.

52. Ma H. K. The moral development of the child: an integrated model. *Frontiers in Public Health*. 2013. Vol. 1. 57.
53. Malti T., Dys S. P., Zuffianò A. The Moral Foundations of Prosocial Behaviour. *Encyclopedia on Early Childhood Development*. 2026. URL: <https://www.child-encyclopedia.com/prosocial-behaviour/according-experts/moral-foundations-prosocial-behaviour>
54. Narvaez D. Neurobiology and the development of human morality: evolution, culture, and wisdom. New York : W. W. Norton & Company, 2014.
55. Pessi A. B. Pedagogy of care: Compassion as self-transcendence. *Journal of Moral Education*. 2026. P. 1–21.
56. Piaget J. The moral judgment of the child. Routledge, 2013.
57. Prithviraj M. M. et al. The cartoon character syndrome: Navigating the impact on childhood development in the digital age. *Indian Journal of Psychiatry*. 2024. Vol. 66(5). P. 463–465.
58. Schütz J., Koglin U. A systematic review and meta-analysis of associations between self-regulation and morality in preschool and elementary school children. *Current Psychology*. 2023. Vol. 42. P. 22664–22696.
59. Simon P., Nader-Grosbois N. Empathy in Preschoolers: Exploring Profiles and Age- and Gender-Related Differences. *Children (Basel)*. 2023. Vol. 10(12). 1869.
60. Smith J. Psychoanalysis and Moral Theory : MPhil thesis. University College London, 2000. 88 p.
61. Turiel E., Eisenberg N. Handbook of child psychology. *Social, emotional, and personality development*. 5th ed. 1998. Vol. 3. P. 863–932.
62. Zatihulwani E. Z. The Relationship Between Parenting Patterns and Moral Development of Preschool-Aged Children. *Fundamental and Management Nursing Journal*. 2025. Vol. 8(1). P. 18–25.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Сюжетні картинки»

Методика призначена для вивчення емоційного ставлення до моральних норм.

Опис методики. Дитині пропонують картинки із зображеннями позитивних та негативних вчинків однолітків. Дослідження проводиться індивідуально. В протоколі фіксуються емоційні реакції дитини, а також її пояснення. Дитина повинна дати моральну оцінку зображеним на картинці вчинкам, що дозволить виявити ставлення дітей до моральних норм. Особливу увагу приділяють оцінці адекватності емоційних реакцій дитини на моральні норми: позитивна емоційна реакція (посмішка, схвалення і т. ін.) на моральний вчинок і негативна емоційна реакція (засудження, незадоволення і т. ін.) – на неморальний.

Інструкція до методики: «Розклади картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на котрих намальовані гарні вчинки, а з другого - погані. Розкладай і пояснюй, куди ти покладеш кожен картинку і чому».

Тестовий матеріал: картинки, на котрих зображені 10 ситуацій, кожна з яких демонструє позитивну і негативну моральну норму.

Опрацювання результатів:

0 балів – дитина неправильно розкладає картинки (в одній стопці опиняються картинки з зображенням як позитивних, так і негативних вчинків), емоційні реакції неадекватні або відсутні.

1 бал – дитина правильно розкладає картинки, але не може пояснити свої дії; емоційні реакції неадекватні.

2 бали – правильно розкладає картинки, дитина пояснює свої дії; емоційні реакції адекватні, але виражені слабо.

3 бали – дитина пояснює свій вибір (можливо, називає моральну норму); емоційні реакції адекватні, яскраві, проявляються в міміці, активній жестикуляції і т. ін.

Додаток Б**Методика «Закінчи історію»**

Методика призначена для вивчення усвідомлення дітьми моральних норм. Дослідження проводять індивідуально.

Інструкція до методики: «Я буду тобі розказувати історії, а ти їх закінчуй». Тестовий матеріал:

Історія 1. Діти будували місто. Оля стояла і дивилась, як грають інші. До дітей підійшла вихователька і сказала: «Ми зараз будемо вечеряти. Пора скласти кубики в коробки. Попросіть Олю допомогти вам». Тоді Оля відповіла... Що відповіла Оля? Чому? Як вона вчинила? Чому?

Історія 2. Катрусі на день народження мама подарувала гарну ляльку. Катя почала нею бавитись. Тут підійшла до неї її молодша сестра Віра і сказала: «Я теж хочу побавитись цією лялькою». Тоді Катя відповіла... Що відповіла Катя? Чому? Як Катя вчинила? Чому?

Історія 3. Люба і Сашко малювали. Люба малювала червоним олівцем, а Сашко зеленим. Раптом Любин олівець зламався. «Сашко, - сказала Люба, - можна мені домалювати картинку твоїм олівцем?» Сашко відповів... Що відповів Сашко? Чому? Як вчинив Сашко? Чому?

Історія 4. Петрик і Володя грали разом і зламали дорогу гарну іграшку. Прийшов тато і спитав: «Хто зламав іграшку?» Тоді Петрик відповів... Що відповів Петрик? Чому? Як вчинив Петрик? Чому?

Всі відповіді дитини, по можливості дослівно, фіксуються в протоколі.

Опрацювання результатів методики.

0 балів – дошкільник не може оцінити вчинки дітей.

1 бал – дитина оцінює поведінку дітей як позитивну чи негативну (правильну чи неправильну, добру чи погану), але оцінку не мотивує і моральну норму не формулює.

2 бали – дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей, але не мотивує свою оцінку.

3 бали – дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей і мотивує свою оцінку.

Додаток В**Методика «Поділи іграшки»**
(поведінковий аспект моральності)

Призначення методики: методика «Поділи іграшки» призначена для дослідження поведінки дитини в ситуації морального вибору.

Опис методики: дитині пропонують поділити одяг для ляльок (якщо це дівчатка) або машинки/ військову техніку (якщо це хлопчики) між собою та ще двома партнерами по грі, з якими він незнайомий і яких він не бачить. Для трьох учасників гри експериментатор пропонує лише п'ять предметів.

Оцінка результатів методики:

якщо дитина ділить іграшки на свою користь, залишаючи собі більше (собі три, іншим по одній, вважається, що моральний вибір вона робить неправильно – низький рівень поведінкового аспекту моральності;

якщо залишає собі дві іграшки, інші ж ділить між іншими учасниками – середній рівень поведінкового аспекту моральності;

якщо залишає собі лише одну іграшку, а решта ділить між іншими учасниками, вважається, що моральний вибір зроблено ним правильно – високий рівень поведінкового аспекту моральності.

Додаток Г

**Опитувальник особистісного профілю дитини (B5-Polarity),
авторська модифікація**

Інструкція для батьків/вихователів: оцініть вашу дитину порівняно з іншими дітьми того ж віку. Поставте позначку в тій комірці (від 1 до 5), яка найкраще відображає позицію дитини між двома протилежними характеристиками.

№	Характеристика А	1	2	3	4	5	Характеристика Б
1	Мало чим цікавиться						Жадібна до знань
2	Неохайна, безладна						Охайна, любить порядок
3	Мовчазна, тиха						Балакуча, говірка
4	Дратівлива, запальна						Добродушна, м'яка
5	Невпевнена в собі						Впевнена у власних силах
6	Потребує часу, щоб зрозуміти						Схоплює все на льоту
7	Легко відволікається						Зосереджена, концентрована
8	Відсторонена, замкнута						Товариська, контактна
9	Вперта, норовлива						Поступлива, слухняна
10	Боязка, тривожна						Безстрашна, смілива

Ключ до обробки даних.

Для отримання результатів за п'ятьма шкалами необхідно розрахувати середнє арифметичне для відповідних пар пунктів. Всі характеристики підібрані так, що бал 5 завжди відповідає високому прояву позитивної/активної риси (окрім Нейротизму, де 5 — це емоційна стабільність).

1. Відкритість / Інтелект (Openness): (Пункт 1 + Пункт 6) / 2
2. Добросовісність (Conscientiousness): (Пункт 2 + Пункт 7) / 2
3. Екстраверсія (Extraversion): (Пункт 3 + Пункт 8) / 2
4. Доброзичливість (Agreeableness): (Пункт 4 + Пункт 9) / 2
5. Емоційна стабільність / Нейротизм* (Emotional Stability): (Пункт 5 + Пункт 10) / 2

**Примітка: Високий бал за 5-ю шкалою означає низький рівень нейротизму (емоційну стійкість).*